

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԿԱՐՄԻՐ
ԼՈՒՍԻՆ

ՆՈՐԱՎԷՊԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ.Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

1933. Տպ. «Գրութոսատ» ՖՐՈՒՄՈԱՍՍ.
Ռոմանիա

7.-84. Հ. Դ. Ի Ն Ա. Կ Ի Ն Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Ը

1. ՄՐՐԱԶԱՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ, տպ. Վենետիկ 1902
2. ԶԱՐԴԱՆԿԱՐԲ ՄԼԲԷ ԹԱԴՈՒՀԻՈՅ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ, տպ. Վենետիկ 1902:
3. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԵՐԶԱԿԱՅԻ ԵՒ ԻՐ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ, տպ. Վենետիկ 1905:
4. ԱՂԱՄԱԳԻՐԲ ԱԹԱՔԵԼ ՍԻՆԵՑԻՈՅ, տպ. Վենետիկ 1907:
5. «ԳԵՂՈՒՆԵՆ» Ի նպաստ Առաջնայի որդերուն, տպ. Վենետիկ 1909:
6. ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ տասն և հինգ տարուայ մէջ, տպ. Վենետիկ 1910:
7. ՍԵԻ ԷՋԸ, ազգ. նորավայեր, տպ. Վենետիկ 1910, Բ. տպ. Պրուսիայի Գին 40 Լէր
8. ԱԹԱՔԵԼ ՍԻՆԵՑԻ ԵՒ ԻՐ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐԸ, տպ. Վենետիկ 1914:
9. *ԱՍՏԳԻԿ ԿԻՍԱՄԱՆԱՅ Հանգէտ, տպ. Վենետիկ 1911:
10. *ARMENIA, հունգարերէն, տպ. Բյուժ. 1912:
11. *ՄԱՍԻՍ, չարաթաթերթ, տպ. Պուքրէ, 1920 2:
12. *ՄԵԼԹԱՐ ԵՒ ՄԵԼԹԱՐԵԱՆՔ, տպ. Պուքրէ, 1922:
13. ՄԱՍԻՍ, տարեցոյց, տպ. Պուքրէ, 1923: Գին 40 Լէր
14. ԳԻՑԱԼԱՆ, տարեգիրք, գրական առարկան, տպ. Պուքրէ, 1923: Գին 30 Լէր:
15. ԱՐՄԵՆԱԿԻՆ ՅՈՅՍԵՐԸ, նորավայ, տպ. Պուքրէ, 1923: Գին 10 Լէր
16. *ԴԱՂՈՒԹԻ ԶՆՅՆ, չարաթաթերթ, տպ. Պուքրէ, 1923:

Հ. Մ. Պ Ո Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

891.99

7-87

ՀԱՄԱՐ
ԿՆԱՆՔ

ԴՐՈՒՍԳՆԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ

6966
3969
37549
37549

5095

20 03

1933
«Պրուսիայի»
ՅՐՈՒՄՈՒՍ. (Ռուսմանիա)
10781-57

Զ Օ Ն

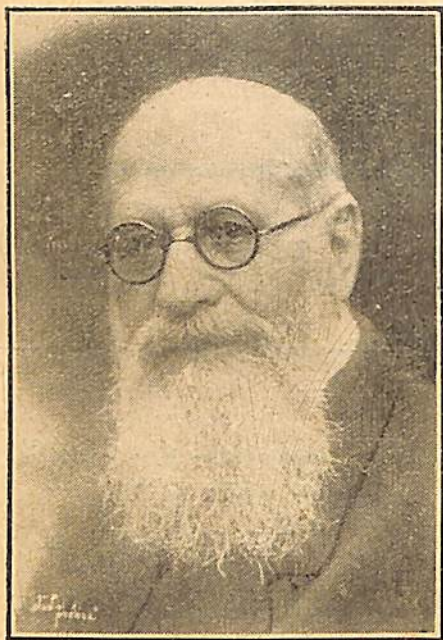
առ Գերապայծառ

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Մխիթարեան թաղադիր Արքայ

Արղիւնայից քահանայութեան յիսնամեայ
յորեկեանին առթիւ

Իր երախտապարտ աշակերտէն

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Հ. Յ. Թորոսեան ծնած է Պարտիզակ 1864 Յունվար 28-ին: Տասնամեայ հասակին մկրտութեան Թորոս անունով Ս. Ղազար կը մտնէ և 1880 Ապրիլ 5-ին մշտնջենաւոր ուխտադրութեամբ Վանքին անդամ կ'ըլլայ: 1882 Դեկտ. 25-ին քահանայ կը ձեռնադրուի: 1882 — 1890 կը դասախօսէ Վանքի աշակերտներուն և Բաղմավէպի խմբագրութիւնը կը վարէ: 1890-ին Պարտիզակ կ'այցելէ և 1891-ին Հռոմի համալսարանը կը յաճախէ: 1894-ին ուսումնապետն է Մ. Ռափայէլեան վարժարանին, 1895—1903 վերակացու Վանքի աշակերտներուն, 1904—1907 տեսուչ Պոլսոյ Քաղկեդոնի վարժարանին, 1907-9 տեսուչ Մ. Ռափայէլեան վարժարանի: 1909-էն սկսեալ Վանքի վարչական գործերը կը վարէ իրբե Ընդհ. Քարտուղար, Աթոռակալ և Տեղապահ: 1929-էն ի վեր Բարիզի Մուրաթեան վարժարանի մեծաւորն է՝ Թաղաղիր Արքայի տիտղոսով:

Գիտէ ասորերէն, յունարէն և լատիներէն, ինչպէս նաև ֆրանսերէն, իտալերէն և գերմաներէն:

Ինքնագիր երկերն են, ըացի Բաղմավէպի մէջ հրատարակած ըաղմաթիւ հմտալից յօդուածներէն՝ Ընտիր Հայկազունք, Վարք Մխիթարայ Արքահօր, Միքայէլ Փորթուզալ Փաշա:

Թարգմանութիւններն են. Խօսք Առ Քա-
հանայս, Հետադատութիւնք Հայ Դիցարանութ-
եան, Փաւստոս Բաւղանդագի կամ Հայկ. Եկեղեց-
ւոյ Սկզբնաւորութիւնը (Գեղցերի), Վարք Ա.
Յովհ. Պերքմանայ, Յուշք Լոնտրայի (Տէ Ամի-
շիսի), Քահանայութեան և Ս. Հաղորդութեան
Խորհուրդք (Մոնտպրէի):

Ունի և անտիպ երկեր, որոնք լոյս պիտի
տեսնեն շուտով:

«Եթէ ուզենք Անոր դիրքը ճշդել յատկա-
պէս Մխիթարեան գրական պանթէոնին մէջ,
կը գրէ Հ. Ե. Փէշկեան Բաղմամէպի 1933 Փե-
տրուարի թիւին մէջ, պիտի ըսենք որ Ալիշա-
նէ վերջ ամէնէն մեծն է որ իր մէջ կը խտա-
ցընէ ամբողջ դասականութիւնը Մխիթարեան
վերածնունդի ոսկի դարուն, չեչտուած 1800—
1850, և անոր ամբողջ ոգևորութիւնն ու նկա-
րագիրը դուրս կսցոյացնէ գեղեցիկ հաղորդակա-
նութեամբ, որով կրցաւ, աւելի քան քսան տա-
րի - 1882—1902 - ապրելով վառքի նորանոր սե-
րունդներուն մէջ որպէս ուսուցիչ և դաստիա-
րակ՝ ոգևորել, ներշնչել, առաջնորդել զէպի գե-
ղեցիկ հորիզոններ:»

Սրտագին կը մաղթեմ որ դեռ շատ ապրի
այս ազնիւ ու գիտուն իմ դաստիարակը ի պայ-
ծառութիւն իր սիրելի ազգին սերունդին ու իր
ուխտին:

Հ. ՄԿՐՏԻՉ Վ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Կ Ա Ր Մ Ի Ր Լ Ո Ի Ս Ի Ն

Ընթերցող,

Հայ կեանքի տառապանքին ականատես
վկայ եղած է միշտ խաղաղ Լուսինը, որ հայ-
կազեան հորիզոնէն կը բարձրանար:

1916-ին սակայն, մեր Արարատէն շատ
հեռու, հազարաւոր հայորդիներ անօթի ու կը-
մախք դարձած, երբ աչքերնին պիշ պիշ աստ-
ղազարդ երկնքին յառած մահին կը սպասէին՝
այդ կմախացած դիակներու մէջէն պատանի մը
չարժեցաւ.

— Մայրի՛կ, ըսաւ, Լուսի՛նը տես, ինչո՞ւ ա՛յս-
պէս կարմիր է:

— Մեծ պատերազմ կայ, զաւակս, պատաս-
խանեց մայրը:

Մեծ պատերազմի օրերուն թափուած ա-
րիւնը — որուն մեծ մասը հայ արիւնն էր — իր
բոսոր ցոլքով շառագունած էր Լուսնկան:

Ու ես, սիրելի ընթերցող, այդ մեծ պատե-
րազմի քանի մը իրական դրուագները պիտի
պատմեմ քեզի, որոնց ականատես եղած է
ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՍԻՆը:

Երբ օսմանեան սահմանադրութիւնը հրո-
չակուեցաւ 1908-ի Յուլիսին՝ այդ օրը Վենետի-
կէն ծննդավայրս Պարտիզակ հասաւ:

Տեղւոյս Աղգային վարժարանի երկսեռ ա-
շակերտութեան սորվեցուցի Հ. Ալիշանի «Յօլան
ցայտեն» երգը:

Այդ ատեն արդէն մտքիս մէջ անջնջելի-
օրէն նկարուեցաւ դիմադիծը խարտեաշ մազե-
րով փոքրիկ Նոյեմիին, որուն հրաշագեղ ձայնը՝
մօտ հարիւր հոգինոց խումբէն զուրս կը ցայ-
տէր:

Այդ տարին, այդ ազատութեան տարին՝
հայ աշակերտները աղգային երգեր կ'ընդօրինա-
կէին: Երգարաններուն մէջ անցուցին իմ փոք-
րիկ հայրենակիցներս «Եկէք Ընկերներ» սկզբը-
նաւորութեամբ Միութեան երգ մը, որուն բա-
ռերը ես ինքս զրեցի, յարմարցնելով խալալկան
զեղեցիկ երգի մը, որուն ամէն տունը «Թրայ
լայ լամ»ով կը վերջանար:

Պարտիզակի ժողովուրդը չա՛տ սիրեց այս
եւրոպական եղանակը, զոր խարաններու մէջ
ստէպ «Յօլան ցայտեն»ի հետ փոխնիփոխ կ'երգէին:

«Վերի Արտեր»ի դաշտին վրայ, «Սոխմիար»ի (Ս. Մինաս՝ ուխտատեղի) կաղնիներու շուքին տակ, Լուսաղբիւրի բարձրարեւ ծառերուն ներքեւ ի՛նչ անուշ կը հնչէին ականջիս իմ՝ այդ սորվեցուցած երգերը: Փոքրիկ երկսեռ աշակերտներ երբ զիս հեռուէն նշմարէին՝ իսկոյն կը խմբուէին և կը սկսէին այդ երգերէն երգել, զգալով թէ այդպէս մեծ հաճոյք կը պատճառեն ինծի:

Տարի մը ետք հեռացայ ծննդավայրէս և Վենետիկ վերադարձայ, ուր ժամանակը օրէ օր կը խտացնէր հիւսուածքը այն քօղին՝ որուն ետին կը մնային անուշ յուշերը հայրենիքիս:

* * *

1922-ին, Զատիէն առաջ, Պուրբէյէն Պոլիս այցելեցի:

14 տարուան մէջ՝ յուշերուն վրայ ձգուած քօղը խտացած ու սեցած՝ բոլոր հայրենական յիշատակներս ծածկած էր:

Բանկալթիի կողմերը՝ ազգականներուն քով բնակեցայ: Երեկոյ մը զիս հայրենակիցի մը տունը առաջնորդեցին: Տան տիկինը երկու զաւակներով և փոքրիկ եղբօրը հետ սանդուխին գլուխը զիմաւորեց:

— Դուն Պարտիզակցի՞ ես, հարցուցի. ես չեմ

ճանչնար քեզ. դուն թերեւս աւելի չուտով պիտի ճանչնաս զիս. չե՞ս յիշեր, 1908-ին, 14 տարի առաջ Պարտիզակ եկայ:

— Բնաւ չեմ յիշեր: Միայն ձեր անունը լսած եմ. ձեր գերդաստանը լաւ կը ճանչնամ:

Այդ երեկոյ դրացի հայրենակիցներս ալ ի պատիւ ինծի եկած էին հոս, որոնք Պարտիզակի երգերով՝ այն անուշ օրերը ուղեցին ապրիլ՝ որոնք իբրեւ թէ երազի մէջ գոյութիւն ունեցած ըլլային:

Քանի մը հարսեր, մէկրերան եղած՝

— Երգ մըն ալ դո՛ւն երգէ Նոյեմբի, քու ձայնըդ ղեռ միշտ գեղեցիկ է, ըսին:

Նոյեմբին քիչ մը կարմրեցաւ ու յետոյ «Եկէք Ընկերներ»ը երգեց:

Ես յուզումէս արձանացած մտիկ ըրի խարտեաչ կնոջ հրգը, իմ առջև նկարուեցաւ երբեմնի Նոյեմբին՝ իր մանկունակ դէմքով: Այո՛, այն գեղեցիկ ձայնով ազջիկն է, որուն յիշատակը չէ ջնջուած մտքէս:

— Ո՞վ սորվեցուցած է քեզի այդ երգը, հարցուցի՝ երբ «Թրայ լայ լամ»ով վերջացուց առաջին տունը:

Նոյեմբին լուռ, քանի մը բոպէ մտածելէ ետք պատասխանեց:

— Աքսորէն քանի մը տարի առաջ Վենետիկի վարդապետ մը եկաւ մեր դպրոցը, ա՛ն սորվեցուց:

— Ե՛ս էի, լաւ նայէ՛. դեռ չե՞ս յիշեր:

— Ա՛հ, կը յիշեմ հիմա ... դուք ... այո՛ ...
դուք էիք:

Նոյեմբի վաղեց իր մանկութեան երգարանին մնացորդ մէկ թերթիկը բերելու, որուն վրայ «Յոլան ցայտեն»ը ընդօրինակուած էր:

— Ա՛ս ալ դուք սովորեցուցիք: Իմ՝ երգարանիս թերթիկն է ասի. իմ սիրուն երգարանիս, որ աքսորներէն դարձաւ իմ եղբայրիկիս հետ:

Նոյեմբի լեցուած աչքերով համբոյր մը դրոշմեց իր Պետրոսիկ եղբոր ճակտին, և նիւթ տուաւ հետեւեալ գեղեցիկ պատմութեան:

* *

Պարտիզակի տուները 1915-ին մէկ կտն-
գուն ձիւնի տակ կը կթային:

Կէս տարիէն աւելի է որ մեծ պատերազմը ծայր տուած է: Վառօդին հօտը շատ հեռուներն է դեռ: Պարտիզակցին իր՝ աւանդական օրերը կ'ապրէր, որոնք աւաղ ալլեա չափտի վերադառնային օտար հողերու վրայ:

Կարապետ աղան գիւղին մէջ շատ ճոխօ-
րէն կը տօներ կաղանղը: Այդ տարին շերամները յաջող եղած ըլլալուն՝ ան շատ զիւրութեամբ կրցած էր ձմրան պաշարը ամբարել:

Կաղանղին օրը, կիներ Աղաւնի, անուշա-

պուրին հետ պատրաստած էր նաեւ գիւղին ա-
ւանդական «հարսնեմատնակ» խմորեղէնը, զոր մեծ ախորժով կերած էր տունին ամենապղտի-
կը Պետրոսիկ:

Վերջին կաղանղն էր, վերջին երջանիկ նոր տարին էր որ տօնեցին Պարտիզակի բարեկեցիկ ընտանիքները: Այդ օրը պղտիկներուն մեծ զըր-
պանները լիքն էին ազգականներու ձեռքապահ
նուէրներով, նարինջներով, չոր թուղերով, ըն-
կոյզներով և կաշիններով: Պետրոսիկ քանի մը տեղ կերած էր իր սիրած «հարսնեմատնակ» ա-
նուշեղէնը:

Ո՛րքան որ զուարթ անցաւ այդ տարուայ
կաղանղը՝ ա՛յնքան ալ զժրախտ եղաւ գալոյ
տարին:

Թուրքիան համաշխարհային պատերազմին
մասնակցեցաւ Հայերը տեղահանուեցան, հայ
պապենական «օճախ»ները քարուքանդ եղան:

Երբ Պարտիզակ տեղահանուեցաւ՝ Կարա-
պետ աղան ալ զաւակներուն հետ թողուց ըն-
տանեկան յարկը և Էսկիշէհիւրի ձմրան բռնեց,
մինչև հոս միասին էին ինքը Կարապետ աղա,
կինը՝ Աղաւնի, աղջիկը Նոյեմբի և Պետրոսիկ:

Տեղահանուած Պարտիզակցիներու կարա-
ւանը հազիւ թէ Էսկիշէհիւր հասաւ՝ չողեկառքի
հայ «քոնտիւլքթէօր» մը իր նայուածքը չկրցաւ
բաժնել Նոյեմբիին լուսնի պէս լուսաւոր դէմ-

քէն, և փրկելու համար այդ անմեղ աղջնակին պատիւն ու կեանքը՝ կարապետ աղային սապէս առաջարկեց.

— Ապահով եղէք որ քանի մը օրէն ձեզ ասկից ալ պիտի քշեն մինչև Արարիոյ անապատները, ո՛վ զիտէ ի՛նչ պիտի ըլլայ ձեր վախճանը: Վայրենի ցեղեր պիտի յափշտակեն սա հասուկ աղջիկդ: Եթէ կ'ուզէք իր պատիւը փրկել՝ զինքը ինծի կնուծեալն տուէք:

Տասնըչորս տարիներու դարունները իրենց գեղեցկութիւնը փոխանցած էին տասնըչորս տարեկան Նոյեմբին, հօրը և մօրը աչքին լոյսն էր ան:

Նոյեմբին ծնողքը «քօնտիւքթէօր»ին առաջարկը լսելէ ետք երբ տեղի տուին խնդրանքին՝ անմեղ աղջնակը իր ծնողքին վիզն ինկաւ և արտասուազին ըսաւ.

— Հայրի՛կ, մայրի՛կ, զիս մի՛ յաժնէք ձեզմէ. ես միշտ կ'ուզեմ ձեր քով մնալ:

— Դնա՛ զաւակս, դնա՛, «ղըսմէթ»դ է. եթէ մենք ալ լըսմէթ ունինք՝ գալ տարի կը դառնանք աքսորէն և կաղանդը քու տանդ մէջ կ'ընենք, — ըսին հայր ու մայր՝ իրենց արցունքի վերջին կաթիլները թափելով:

* *

Կարապետ աղա այն սև օրերը ապրեցաւ՝

ինչ որ ապրեցան տեղահանուած հայերը՝ Նախ Պետրոսիկին մայրը մեռաւ, յետոյ Կարապետ աղան: Պետրոսիկ իր ազգականներուն հետ շարունակեց աքսորի ճամբան, մինչև որ պատերազմը վերջացաւ:

Նոյեմբին Պոլիս դարձաւ և հոն պսակուեցաւ իր ազատարարին հետ: Միրիճան, Նոյեմբին ամուսինը, Իզմիտցի բարի երիտասարդ մըն էր՝ Օրթագիւղի մէջ համեստ սենեակ մը վարձեցին: Երջանիկ պէտք էր ըլլալ Նոյեմբի, բայց աքսորավայրէն հասած տխուր լուրերը իր երջանիկ կեանքը տակնուվրայ ըրին:

* *

1919-ին, երբ Զինագաղարը Խաղաղութիւն որբաւ աշխարհի, Հալէպներէն և Տէր-Զօրներէն գունդագունդ Պոլիս լեցուեցան աքսորուած հայերը:

Նոյեմբին ի դո՛ւր սպասեց իր հօրը և մօրը վերադարձին: Դարձան հայրենակիցները, դարձան ազգականները որոնք արցունքով գուժեցին թէ աքսորի ճամբուն վրայ արդէն շատոնց մեռած էին Նոյեմբին ծնողքը:

— Հապա Պետրոսի՞կը, — հարցուց Նոյեմբի իր դրացի ծանօթներուն:

— Կը կարծենք թէ ան ալ անկիւն մը ինկած

մեռած է, ինչպէս չատերը, — պատասխանեցին աքսորէն դարձողները:

Պետրոսիկ ընդհակառակն ողջ ու կայտառ կ'ապրէր Հայէպի որբանոցին մէջ: Երբ հայրն ու մայրը կորսնցողը՝ արար մը առաւ զինք ու իր տունը տարաւ: Արարին լաճերը հալածել սկսան այս նորեկ անծանօթը, շատ անգամ բռնեցնէրով, երբեմն փայտերով ծեծեցին խեղճ որրիկը: Պետրոսիկ ստէպ կը պահուէրտէր այդ անսիրտ տղաքներէն, անկիւն մը կը քաշուէր ու իր հայրենի կարօտը առնելու համար զրպանէն թղթի կտոր մը կը հանէր ու կ'երգէր — «Տէր ընդ սիրով խոնարհեցաւ, աւետիս»:

Այս թղթի կտորը մնացեր էր իր հայրենի տունին յիշատակներէն:

Նոյեմբին 1908-ին ընդօրինակուած երգա-
րանէն այդ թերթիկը միայն մնացած էր իր քով,
և լաւ կը յիշէր թէ քանի մը տարի առաջ, կա-
զանդի օրերուն, երբ «հարսնեմատնակ»ը կ'ու-
տէր, Նոյեմբի քոյրը այդ երգարանը կը ընար և
կ'երգէր «Աւետիս»ը:

Պետրոսիկ մասունքի մը պէս կը պահէր
այդ թղթիկը, որուն վրայ ո՛վ գիտէ, ի՞նչ երգ
գրուած էր:

Եթէ Պետրոսիկ մոռնար իր մայրենի լե-
զուն՝ «Աւետիս»ի այդ քանի մը տողերը չպիտի
մոռնար երբեք, որովհետեւ զանոնք ամէն օր
իր մտքին մէջ կ'որոճար:

Երբ զինադադար եղաւ ու որբախոյզները
արարներու տուներէն հայ տղաքները հաւաքե-
ցին՝ Պետրոսիկն ալ գտան և Հայէպի որբանոցը
տարին:

— Անունդ ի՞նչ է, զաւակս, հարցուց որբանո-
ցի տնօրէնը:

— Պետրոս:

— Հօրդ ու մօրդ անուննե՞րը ինչ էին:

— . . . Չեմ գիտեր:

— Ո՞ր գիւղէն ես:

— Այդ ալ չեմ գիտեր:

Եւ տնօրէնը, ի՛նչպէս եղած է, Եւդոկիայի
նշանակած է Պետրոսիկը:

Մօտաւորապէս կէս տարի Հայէպի որբանո-
ցին մէջ մնաց Պետրոսիկ, ան խելացի և աշխոյժ
տղաքներէն մին էր: Քիչ ետք զինքն ալ իր
ընկերներուն հետ Պոլսոյ Գուլէլիի որբանոցը
փոխադրեցին:

Նոյեմբի, հինգ-վեց տարուան հարս՝ երկու
զաւակ ունեցաւ:

1921-ի ամբան օր մը Միրիճան իր կնոջ
ու զաւակներուն հետ Գուլէլիի որբանոցը այ-
ցելեց:

Այդ չրջանին երբ հաղարաւոր հայ գաղ-

Թակաճներ և որբեր Պոլիս լեցուեցան, ունեորն ու չունեորը իր կարողութեան չափով նպաստեց Աղգային Խնամատարութեան: Միրիճան միսնէ այդ ատեն առիթը չէր ունեցած նիւթական օժանդակութիւն մը ընելու հայութեան դժբախտ բեկորներուն: Նոյեմին առաջարկած էր ամուսնոյն՝ միասին Գուլէլիի որբանոցն երթալ և քանի մը ռսկի նուիրել:

Երբ որբանոց հասան, հարիւրաւոր տղաքներ պարտէղ իջած կը դրօսնուին ուրախ աղաղակներով: Նոյեմին չորս տարեկան աղջնակը երբ որբերու բազմութիւնը տեսաւ պարտէղին մէջ՝ բազումները բացած՝ վազեց անոր կողք, ինչպէս կը վազեն մանուկները թիթեռնիկներու ետեւէ:

Փոքրիկ Անժէլ՝ կորսնցնելով իր հաւասարակշռութիւնը՝ գետին ինկաւ: Այդ բոլորէն որբերէն մէկը, ճիշդ մեր ծանօթ Պետրոսիկը վազեց վեր վերցնելու իրենց փոքրիկ հիւրը: Մայրըն ալ իր քայլերը արագեց հասնելու համար աղջնակին քով՝ որ արդէն սկսած էր լար:

— Շնորհակալ եմ տղաս, ըսաւ Նոյեմին՝ քսաննոց թղթադրամ մը դնելով որբին. ափին մէջ, որ քաղաքավարօրէն մերժեց.

— Ո՛հ տիկին, շնորհակալ եմ:

Այդ բոլորէն երկուքին, քուր ու աղբօր աչքերը իրարու բախեցան, կարծես երկու կայծ-

քարեր ըլլալին որ լոյս կ'արձակեն: Նոյեմին ճիշդ իր հօրը դէմքը տեսաւ այդ անծանօթ փոքրիկին դէմքին վրայ: Իր Պետրոսիկ եղբայրը չէ՞ր արդեօք: Տարակոյսը փարատելու համար հապճեպով մը հարցուց.

— Ի՞նչ է անունդ, զաւակս.

— Պետրո՛ս, եղաւ պատասխանը համարձակախօս որբին:

Այլեւս չսպասեց Նոյեմին, երկու դողդաղացող թեւերով բռնեց անոր գլուխը, կուրծքին սեղմեց, համոզուեց և յետոյ շարունակեց.

— Հօրդ անունը:

— Չեմ գիտեր:

— Ո՞ր տեղացի ես:

— Եւդոկիացի:

Նոյեմին զգացած հոգեկան ցաւը կարելի չէ նկարագրել: Իր սրտին մէջ յարուցեցին առած աղբարիկը կրկին մեռաւ:

Այդ բոլորէն արդէն Միրիճան փոքրիկ Թորգոմին հետ հասած էր:

— Ա՛խ Միրիճանս, ինչպէ՛ս հօրս կը նմանի սա պզտիկը: Նայէ՛, դուն ալ կը ճանչնաս հայրս, աղօարիկս կարծեցի: Անուշան ալ Պետրոս է: Եթէ Եւդոկիացի չըլլար՝ ապահով եղբայրս պիտի ըլլար:

Այս պահուն Նոյեմին ու Պետրոսիկին նայուածքները տարօրինակ անուշութիւնով մը նորէ՛ն իրարու խառնուեցան:

Միրիճան նկատելով որ իր կիներ իր եղբորը պէս սիրեց այս որրիկը՝

— Տղամ, մեր տունը կու դա՞ս, մեղի դաւակ կ'ըլլա՞ս, — հարցուց շոյելով Պետրոսիկին սիրուն գլուխը:

Որրիկը, ուրախ ճառագայթ մը դէմքին, պատասխանեց.

— Ամենայն սիրով, պարոն, ուրիշ ընտանիքներ զիս որդեգրել ուղեցին բայց ես չգացի: Ես ձեր տիկինը մօրս պէս կը սիրեմ:

Այդ վայրկեանին, երբ այրուկին Պետրոսը կը համբուրէին, որրանոցի տնօրէնը կը մօտենար:

— Պարոն տնօրէ՛ն, ըսին, մենք Պետրոսիկը որդեգրել կը փափագինք:

— Կամքը իրենն, պատասխանեց տնօրէնը:

— Այո՛, Պ. տնօրէն, կ'ուզեմ այս տիկինին որդին ըլլալ, — ըսաւ Պետրոս ու գնաց փոքրիկ Թորգոմը գրկեց ու համբուրեց:

Պետրոս այդ իրիկունն իսկ արդէն իր հոգեծնողին տունը գիշերեց և երկրորդ օրն իսկ արդէն սկսաւ զարոյց երթալ Ո՛րքան երջանկութիւն կը զգար Նոյեմի, երբ Պետրոս դարոց երթալէն առաջ իր ձեռքը կը համբուրէր:

*

1921-ի Դեկտեմբերի վերջերն է: Այդ տա-

րին Պոլսոյ մէջ անսովոր կերպով շատ ձիւն տեղաց:

Նոյեմի, իրիկունը իր զաւակներուն քով նստած՝ անցեալը կը մտածէր. 1915-ի իրենց գիւղի կազանդը յիշեց, այդ տարին ալ ո՛րքան ձիւն նստած էր Պարտիզակի տանիքներուն ու փողոցներուն վրայ: Միաքն ինկաւ իր հայրը, մայրը, Պետրոսիկ եղբայրը: Յիշեց թէ այդ կազանդին քանի՛ տեսակ կերակուրներ և խմորեղէններ պատրաստած էր իր մայրը: Ո՛րքան զուարթ եղած էր իրենց գեղը անցուցած վերջին կազանդը:

Ներս մտաւ ամուսինը:

— Միրիճա՛ն, ըսաւ Նոյեմի, այսօր Պօղոս Պետրոս է, մեր Պետրոսիկին տօնն է, իմ աղբարիկիս ալ տօնն է (աչքերէն երկու կաթիլ արցունք յորդեցան), եկո՛ւր գեղեցիկ կազանդ մը ընենք: Մենք ալ տօնածառ մը չտիկենք, մօմեր վառենք, մեր պատիկներուն նուէրներ տանք, թող ուրախանան, մանտանդ սա որրիկը թող մօտենայ իր անգին կորուստները՝ մայրիկը, հայրիկը, իր քոյրիկը, որոնք աքսորավայրը մեռած են:

— Ո՛հ սիրելիս, պատասխանեց Միրիճան, ի՞նչ հարկ իմ հաւանութիւնը ուղեկու, ըրէ՛ ինչպէս որ կ'ուզեմ:

— Շնորհակալ եմ քեզիդ, շնորհակալ եմ: Կազանդին

(6968 6442) 15-18101

պատրաստեմ', ինչ որ տեսած եմ մօրմէս և ինչ որ սորվեցայ մեր հայրենակից դրացիներէն կէօղլեմէն, նազլուն, անուշապուրը, մանաւանդ «Հարսնեմատնակ»ը:

**

1922-ի կաղանդի իրիկունը տօնածառի լոյսերը վառուած էին: Անմէկ ու թորդոմ թըռչուններու պէս կ'ոստոտէին. մայրիկը ամէնուն նուէրներ տուաւ. չամիչ, չոր թուղ, նարինջ, ընկոյզ, նազլու և «Հարսնեմատնակ»:

Պետրոս երբ տեսաւ «Հարսնեմատնակ»ը՝ աչքերը բացաւ. նայուածքը անգամ մը իր այս ամէնէն սիրած անուշեղէնին, անգամ մըն ալ իր հոգեմօրը ուղղեց. այդ նայուածքը զուարթ և մանաւանդ թաքուն զգացումով մը լեցուն էր:

— Մայրիկ, ըսաւ Պետրոս, իմ մայրիկս այլ մատի նմանո՞ղ այս անուշեղէնը կու տար մեզի կաղանդի և Ծնունդի օրերը:

— Հարսնեմատնակ կ'ըսեն ասոր, տղաս, պառախանեց Նոյեմբի:

— Այո՛, այո՛, հարսնեմատնակ, կը յիշեմ հիմա, և մայրիկ, ես քոյրիկ մը ունէի, մոռցած եմ անունը, ան ո՛րքան կը սիրէր զիս, և այդ իմ քուրիկը գեղեցիկ ձայն մը ունէր. քոյրիկս քեզի շատ կը նմանէր, ես քեզ ատո՛ր համար շատ

կը սիրեմ: Մայրիկ, երբ մենք հարսնեմատնակ կ'ուտէինք՝ քոյրիկս կ'երգէր:

— Մի՞տքդ է տղաս այդ երգը:

— Ի՞նչպէս չէ. ես երբ արաքներուն տունն էի ու մի՛նակ կը մնայի՝ միշտ կ'երգէի: Կեցիր, նրթամ բերեմ քոյրիկիս երգարանին թուղթը:

Պետրոս գնաց գրքերուն մէջ պահած այդ թերթ մը թուղթը բերելու: Պետրոս այս թուղթը ձեռքը «Տէր ընդ սիրով խոնարհեցաւ» սկսաւ երգել:

Նոյեմբի մոլեգնածի մը պէս Պետրոսիկի վրայ վաղեց, այդ թղթիկը առաւ ձեռքէն, հանչեցաւ իր աշակերտութեան գիրը: Ի՛ր երգարանին մէկ թերթն էր:

— Զաւա՛կս, ի՞նչպէս ձեռքդ անցաւ այս թուղթը, հարցուց Նոյեմբի այնպիսի նայուածքով մը՝ որ կարծես սիտի լափեր դինքը:

— Մայրիկս, ասի իմ սիրելի քրոջս երգարանէն մնաց, ես զայն աքսորին մէջ միշտ սրտիս վրայ պահեցի: Ես շատ կը սիրէի իմ քոյրիկը: Երբ մենք հարսնեմատնակ կ'ուտէինք ինքը միշտ այս թուղթին վրայէն կ'երգէր:

Նոյեմբի յուզուած՝ Միրիճանին դարձաւ ու ըսաւ.

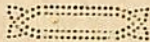
— Սիրելի՛ս, այս թերթը իմ երգարանէս մնացած է. այս Պետրոսիկը ուրեմն իմ եղբայրն է:

Այս խօսքերը ըսաւ Նոյեմբի արցունքները

աչքերուն՝ Պետրոսիկը ողջագուրելով ու աաք
համբոյրներ դրոշմելով անոր երեսներուն:

Յետոյ Նոյեմի և Պետրոսիկ, քոյր ու եղ-
բայր «Տէր ընդ սիրով»-ը սկսան երգել երեսակա-
յելով որ իրենց ծնողքին հոգիները տօնածառի
լոյսերուն մէջ կը սաւառնին:

Կաղանդ պատուէր ամենաթանկագին Նը-
ւէր մը տուաւ այդ տարի՝ Նոյեմիին: Իր եղբայրը:

Վ Ա Ր Դ Ե Ր Ը . . .

— Զեփիւն . . . — Կանչեց մեր դրացունին
իւր աղջկան՝ Մայիսի առտու մը:

Մեր տան երկրորդ յարկի պատուհանը՝
փոքրիկ տան մը պարտէզին վրայ կը բացուէր:

Այդ պարտէզիկին մէջ կարմիր ու ճերմակ
վարդեր բացուած էին: Բուրումնաւէտ և գեղե-
ցիկ թաւմ վարդեր:

Այդ պարտէզը ա՛յնքան մօտ էր մեր պա-
տուհանին՝ որ ես այդ ծաղիկներուն վրայի առ-
տուան արեւով փայլիլող ցօղերը կը տեսնէի:

— Զեփիւն — կանչեց մայրը անդամ մըն ալ
իւր տասը տարեկան աղջնակին՝ որ իր ուսուցի-
չին տանելու համար վարդ կը քաղէր, մինչդեռ
փոքրիկ Անայիս, ոտքերը գետին զարնելով՝
վա՛րդ կ'ուզէր իր քրոջմէն: Քոյրը չէր ուզեր
վարդ տալ, որովհետեւ անխելահաս աղջնակը՝ ե-
րէկ ալ, առջի օր ալ իրեն տրուած վարդերը
հաւերուն առջև փերթած էր:

— Զեփիւն, երկու վարդ ալ Անայիսին տուր
որ ձայնը կտրէ, երեքնեց մայրը աւելի հրամա-
յական չեղտով:

Զեփիւն խոչոր մը բացուած վարդերէն

քանի մը հատ Անայիսին տուաւ, որոնցմէ մին այնքան անդամ էր որ՝ թերթաթափ եղաւ: Հաւերը իրենց վառեակներով անմիջապէս Անայիսի չուրջը եկան և սկսան գետնի վարդի թերթերը կտրտել:

Զեփիւռ զարոյց գնաց, իսկ Անայիս շարունակեց հաւերուն հետ խաղալ:

Կարելի՞ է հաւերուն հետ խաղալ: Այդ վախկոտ կենդանիները, որ ընդհանրապէս բանաւոր մարդ արտադէն կը փախչին՝ Անայիսէն չէին վախեր: Գիտէին որ ան անմեղ է և անհնդ, իրենց ամէն օր կուտ կու տայ ատանց դանակը ետին պահելու:

Սա նորածին թոմարիկ վառեկները հապա, որքան յայտիկ ու փայփայտիկ կը սիրեն Անայիսի թեթեւ թաթիկներով:

Երբ սենեկիս միւս պատուհանին առջև կ'անցնիմ՝ գիտէ՞ք ի՞նչ կը տեսնեմ: Իզնիմիտի ծովը, որ դիմացս կապոյտ լայն ժապաւէնի մը պէս փաթթուած է Բէլ-թէփէ լեռան մէջքին: Իսկ Պարտիզակէն երկարող «չօռէ»ն՝ օձի մը կը նըմանի, որ կանաչներու մէջէն, երբեմն տափաբակ արտերէն մինչև ծովը կ'երկարի անյադօրէն շուր խմելու:

Իզնիմիտէն մ'նկնող շողեհաւը, կը տեսնեմ որ մեր գիւղին նաւահանգիստը կու գայ, ժամը առտուան ութն է, զարոյցին կոչնակն ալ կը հնչէ արդէն:

Նորէ՛ն պարտէզին կողմը կու գամ: Զեփիւռ զարոյց թռած է, Անայիս հաւերուն հետ կը խաղայ:

*
*
*

Այդ տարին, 1915-ի Յուլիսին վերջերը, երբ խաղողները հաղիւ սկսած էին կարմրիլ՝ Պարտիզակցիները տեղահանուեցան:

Զեփիւռի հայրը աքսորի ճամբան ինկաւ ու մեռաւ ի՞նչ բախտ, գերման երկրաչափ մը համակերպով Զեփիւռին, մօրմէն խնդրեց որ իր քով թողու, խոստացաւ նոյնիսկ որդեգրել զայն: Մայրը տատամեցաւ և չկրցաւ որոշում մը տալ: Զեփիւռ ա՛յնքան քաջասիրտ գտնուեցաւ որ մօրն ըսաւ.

— Մայրի՛կ, տե՛ս թէ ո՛րքան խցճալի վիճակ մը ունինք, թող տուր որ երթամ այս բարի մարդուն քով, յետոյ կը խնդրեմ որ ձեզ արեղրայրներս ալ աղատէ ու իրեն քով առնէ:

Մայրը իր մեծ աղջիկը օտար քրիստոնեային յանձնեց -- «Գո՛նէ թող պատիւը փրկուի» խորհրդածելով:

Զեփիւռ մնաց գերմանացի ընտանիքին մօտ, իսկ մայրը, եղբայրները և Անայիս շարունակեցին աքսորի տառապալից ճամբան:

Զեփիւռ ճարպիկ աղջիկ մըն էր, աչքարաց

և խելացի: Քանի մը ամիսէն սկսաւ գերմաներէն խօսիլ իր ազատարարներուն հետ:

Իրիկունները երբ արեւ մարը կը մտնէր և մուլթը կը կոխէր՝ դժբախտներու սրտերը և հոգիին ճնշելով՝ Զեփիւռն պարտէզին ծառերէն մէկուն տակ կծկուած տխուր, մտածկոտ կ'երազէր կարծես, ու երբեմն արցունքները իր աչքերէն ակամայ կը քամուէին: Գերմանացի տիկինը շատ անգամ դիտած էր Զեփիւռն այդ ցաւոտ պատկերին մէջ ու անգամ մը վերջապէս մօտենալով հարցուցած էր.

— Ի՞նչ է, աղջիկս, դժգոհ ես մեր քով մնալուդ:

— Ո՛չ մայրիկ, ես շատ դոհ եմ և չա՛տ աւելի երջանիկ պիտի ըլլամ եթէ զիս ծնող մայրս, եղբայրներս ու փոքրիկ քուրիկս մանաւանդ միտքս չիյնան: Զեռքս չէ, ի՞նչ ընեմ: ամէն օր երբ միջնել կը սկսի՝ հայրս միտքս կ'իյնայ. ճիշտ իրկուն մը մեռաւ երբ աստղերը երեւալ սկսան. յետոյ մայրս ու եղբայրներս կը շարունին զիմացս և կ'սրծես կ'ըսեն. — «Զեփիւռն, դացիր և մօռցար մեզ»: Ա՛խ մայրիկ, ես ձեզ տասնապատիկը աւելի պիտի սիրեմ եթէ հնար մը գտնէք զիրենք ալ ազատելու և հօս բերելու: Մայրս ձեզի ծառայութիւն կ'ընէ, եղբայրներս կ'աշխատին հայրիկիս ձեռքին տակ:

Գերմանացի կիներ՝ Զեփիւռն ամէն իրկուն

թափած արցունքներուն չզիմանալով՝ թախանձեց իր ամուսինին որ հնար մը գտնէ որդեգիրին մայրն ու եղբայրները աքսորէն ետ դարձնելու: Հրամանագիրը ձեռք ձգուեցաւ: Ի դո՛ւր աշխատանք, Զեփիւռնի մայրն ու եղբայրները մեռեր ու ջարդուեր էին: Չորս տարեկան Անայիսը միայն մնացեր էր, բայց ո՛վ գիտէ որո՞ւ մօտ:

* *

Երբ զինադադար եղաւ և աքսորէն վերապրողները Պոլիս եկան՝ Անայիս ալ որբերու հետ Գուժգափուի Պատրիարքարանը հասաւ: Պաշտօնեայ մը նորահաս որբերը արձանագրեց, անուններն, մականուններն, ծնողաց անունները և ծննդավայրնին գրելով:

— Անունդ ի՞նչ է, փոքրիկ աղջիկ:

— Անայիս:

— Հօրդ ու մօրդ անո՞ւնք:

— Չեմ գիտեր, մայրիկ կը կանչէի:

— Ո՛ւր ծնած ես:

— Այդ ալ չեմ գիտեր, շատ պզտիկ էի երբ աքսոր գացիք:

— Չե՞ս յիշեր, ի՞նչ ճամբաներէ աքսոր գացիք. դաշտերէ՞ անցաք թէ լեռներէ և կամ ծովէ:

Անայիս քանի մը ըստէ մտածելէ ետք՝
— Ահ, կը յիշեմ, հիմա լաւ կը յիշեմ, ծովէ
անցանք:

Հարցաքննիչ պաշտօնեան խորհեցաւ ու
խորհեցաւ և Պարտիզակցի Անայիօր Տրապիզոնցի
արձանագրեց:

Անայիս մինչև 1920 թուականը Բերայի
հայ մայրապետներու սրբանոցին մէջ մնաց ու
իր ուշիմութեամբ, Զանաթրութեամբ և կրթու-
թեամբ ամէնուն համակրանքին արժանացաւ:

Այդ տարւոյ Յունիսին մէջ, երբ որդուհի-
ները զարոցական ամսվերջի հանդէսը տուին՝
ինչպէս եղաւ՝ հոն դառնուեցաւ Ռոմոստոցի Տէր-
աէրեան Պ. Պետրոս՝ իր տիկնոջ հետ երբ որ-
դուհիները բեմին վրայ երեցան, այս բարի քն-
տանիքը անմիջապէս իր վեց զաւակները յիշեց,
որոնք սպանուած կամ կորսուած էին աքսորի
ճամբուն վրայ:

Հանդէսին երկրորդ մասին սկիզբը բեմին
վրայ երեցաւ Անայիս և յուզիչ շեշտով մը ար-
տասանեց «Որք մըն եմ ես» ոտանաւորը:

Այդ փոքրիկ որդուհին դամէնքը լացուց:
Անայիս ձերմակ դգեսաներու մէջ, վարդի կոկո-
նի մը կը նմանէր, ա՛յն կոկոններուն՝ որոնք
անխիղճ ձեռքերով կը փրցուին ու գետին կը
նետուին:

— Ախ, հառաչեց Պ. Տէրաէրեան, կնի՛կ, ո՛ւր

էր թէ մեր զաւակներն ալ ողջ ըլլային որբա-
նոցներու մէջ:

— Մա՛րդ, սա աղջնակը մեր Թագուհիին չի՞
նմանիր, սա կլորիկ գէմքին նայէ, փոքրիկ
րերնին:

Այր ու կին ա՛յնքան յուզուած կը խօսէին
և բարձրաձայն՝ որ մայրապետներէն մին եկաւ
աղաւթարկու որ լռէր:

— Բայց քուրիկ, ի՞նչպէս լռեմ երբ իմ կոր-
սընցուցած վեց զաւակներէն ամէնէն պղտիկը
կը գտնեմ հոս, ձեր սրբանոցին մէջ:

— Ի՛նչ, Անայիօր ձեր աղջիկն է:

— Այո՛, միայն թէ մենք զինքը Թագուհի
մկրտել տուած էինք:

— Խնդրեմ քիչ մը համբերութիւն ունեցէ՛ք,
հանդէսը մի՛ խանդարէ՛ք, յետոյ մեծաւորուհիին
հետ կը տեսուիք:

Վեց զաւակներու մայր մը չէր կարող ա-
ռանց զաւակի մնար:

Անասուներն իսկ օրերով կու լան երբ
նորածին ձագերնին կը խլեն իրենց ծոցէն:

Տիկին Տէրաէրեան կ'ուզէ գէթ հոգեզաւակ
մը ունենալ: Ինչո՞ւ սա անհայր և տնմայր Ա-
նայիսին տէր չկանգնի, երբ ան իր Թագուհիին
կը նմանի: Ո՞վ ըսաւ թէ այդ իր աղջիկը չէ,
կարելի չէ՞ որ աքսորի ճամբուն վրայ իր սրտ-
խողխող եղբայրներէն բաժնուած ըլլալով՝ կեան-
քը ազատած ըլլայ:

Տիկին Տէրտէրեան ամէն զնով որոշեց
տէր ըլլալ Անայիսի:

Հանդէսը հաղիւ աւարտած՝ այր ու կին
մեծաւորուհիին ներկայացան: Քիչ ետք ներս
բերուեցաւ Անայիս: Տիկին Տէրտէրեան մայրա-
կան անկեղծ զգացումով բազումներուն մէջ
առաւ ու բացազանչեց.

— Այո՛, իմ զաւակս է, — և ջերմ համրոյրներ
դրոշմեց այտերուն ու աչքերուն: Անայիս ըը-
նազդօրէն այդ անձանօթ մօրը պլլուեցաւ ու
բերնէն սա մէկ բառը թռաւ. — «Մայրի՛կ»:

Այս սրտածմբիկ տեսարանը, որ պարզուե-
ցաւ քանի մը մայրապետներուն առջև, մեծ
փաստը եղաւ համոզելու զիրենք թէ իրաւի
Տիկինը Անայիսի իսկական մայրն է:

Այդ օրն իսկ արդէն հրաման տրուեցաւ
Անայիսի որ իր ծնողաց հետ տուն երթայ:

Թէ՛ ընկերուհիները և թէ՛ մայրապետները
արտասուեցին, երբ Անայիս իր հրաժեշտի ող-
ջոյնը տուաւ. ինքը ևս չկրցաւ արցունքները
աչքերուն մէջ ըռնել, ձգելուն համար այն յար-
կը ուր տոհմային կրթութեան հետ քիչ մը ու-
սում ևս ստացած էր:

Պ. Տէրտէրեան Պէշիկ-Թաշ կը բնակէր. հոն
տարաւ իր աղջնակը:

Հայրենակիցները երբ աչք-լոյսի եկան՝ Ա-
նայիս զեղեցիկ և զգալուն ոտանաւորներ ար-

տասանեց: Արտօնուած էր իրեն արտասանել իր
սորված բոլոր ոտանաւորները բացի մէկէն, ա՛յն
ոտանաւորէն՝ որ Որբանոցի թատերաբեմին
վրայ արտասանեց ու զամէնքը լացուց. «Ո՛րբ
մըն եմ ես»:

— Ո՛չ զաւակս, պէտք է մոռնաս այդ գոցը:
հրաման չունիմ որ զայն կրկնես, որովհետեւ
դուն ալլես որք չես, քանի որ գտած ես հայ-
րիկդ ու մայրիկդ, կ'ըսէր տիկին Տէրտէրեան:

Պարտիզակցի օրիորդ Զեփիւռ, որ գերմա-
նացի բարի բնտանիքի մը խնամքներով և
գուրգուրանքով մեծցաւ՝ զինազաղարին ար-
ցունքը աչքերուն թափուեցաւ իր բարերար-
ներէն:

Գերմանացի ճարտարագէտը Պէյրութ հա-
տատուած էր երբ զինազաղար եղաւ, երբ հրա-
ման եկաւ հայրենիք վերադառնալ՝ ուղեց իր
հետ տանիլ նաեւ Զեփիւռը, որուն սրտին մէջ
հայրենասիրութեան կայծը բորբոքած էր ի տես
այն գունդազունդ հայրենակիցներուն՝ որոնք
Պէյրութի նաւահանգիստը կը խռնուէին Պոլիս
երթալու համար:

Կը յիշէր Զեփիւռ իր հայրիկը, մայրիկը,
եղբայրները և փոքրիկ Անայիսը:

Ան երազեց իր դրախտանման Պարտիզակը, որ Ս. Մինասի պաղուկ ջուրին և բարձրաբերձ ծառերուն տակ կը փուռէր, կ'ենթադրէր որ իրենց տնակը կանգուն պիտի ըլլար, պարտէզը չէն, ուր վարդերը շուտով պիտի բացուին և վառեակները պիտի կտցրտեն Անայիսի գետին թափած վարդերուն թերթերը . . .

Ախ, ո՛րքան անուշ էին այն օրերը . . . Ո՛րքան տաք էր մայրական համբոյրը, և ո՛րքան խնկաւէտ բնտանեկան յարկը:

Զեփիւռ թէև կարդալ ու գրելը չէր մոռցած՝ բայց հայերէն խօսակցութեան վարժութիւնը կորսնցնել սկսած էր:

Դասագրքերը դեռ քոյնէին: Ամէն օր, երբ միայնակ կը մնար, մէկիկ մէկիկ աչքէ կ'անցընէր դանօնք, կը թերթէր, կը կարդար և ամէն օր ալ Անայիսը կը յիշէր, որովհետև ան ունէ մատիտով խաղացած էր իր մաքուր պահած գրքերուն էջերուն վրայ:

Օր մը, նորէն նաւահանգիստ գնաց Զեփիւռ, Պոլիս մեկնող տարագիրներուն մէջ փննտըւելու իր ծնողքը, մօրեղբայրները, ազգական մը կամ ո՛ր և է Պարտիզակցի մը:

Պէյրութի նաւահանգիստին մէջ մեծ շագենաւ մը խարիսխ նետած էր: Նիհար դէմքով, պատառատուն զգեստներով, նոյնիսկ կիսամերկ հայրենակիցներ դէպի շոգենաւ, կը խուժէին Պո-

լիս մեկնելու համար: Ամէնքը առանց միսի կարծես գերեզմաններէ կ'ած ըլլային:

Ինքը, Զեփիւռ, ընդհակառակն կայտառ, մաքուր հագուած, գլխարկ մը գլուխը, հովանոցը բացած կիզիչ արևին դէմ, ճերմակ ու լեցունեկեկ դէմքով՝ Եւրոպացի օրիորդ մը դարձած էր:

Ո՛չ Զեփիւռ կը մօտենար այդ ստուերի նմանող խառնիճազանճին և ոչ ալ այդ Պոլիս մեկնողներէն ո՛ր և է մէկը կը համարձակէր հարցնելու այդ լուռ ու մունջ օրիորդին թէ ո՛վ կը փնտռէր:

«Գեղանոյշ, Աշխէն, Կարապետ, Նուարդ, Զարմուշի, Անահիտ» և դեռ ուրիշ շատ մը անուններ այդ բաղմունքեան մէջ, իր մօրը, հօրը, եղբայրներուն անուններն ալ լսեց օտար բերաններէ՝ անձանօթ անձերու ուղղուած:

Յանկարծ պառաւի մը սա խօսքը զարկաւ ականջին. «— Անայի՛ս, սերեթը ա՛ռ ու շուտ եկուր»:

Լոյս մը ծաթեց Զեփիւռի սրտին վրայ, բընաղղօրէն անոնց մօտեցաւ: Ի՜նչ երջանկութիւն է քոյր մը ունենալ: Բայց իր սիրտը շուտով կակիծով համակուեցաւ՝ երբ տեսաւ որ իրմէ տարեց նիհար աղջիկ մը գետնէն սակաւ մը վերցնելով պառաւին հետեցաւ: Անկարելի էր որ իր փոքր քոյրն ըլլար ան:

Զեփիւռ նորէն անկիւն մը քաշուելով՝ սկսաւ իր Մեղրագետը կարգար: Շատերը անցան իր մօտէն, մէկը նոյնիսկ հետաքրքրուելով մօտեցաւ և ստուգեց որ հայերէն գիրք մը կար այդ եւրոպացիի հազուստներով օրիորդին ձեռքը:

— Դուն, օրիորդ, աքսոր չեղա՞ր, — հարցուց հայր մը իր զաւկին ձեռքէն բռնած:

— Ո՛չ: Բայց հայրս, մայրս, եղբայրներս . . .

— Ո՞ր տեղացի ևս օրիորդ:

— Պարտիզակցի եմ:

— Քիչ մը սպասէ, ևս Պարտիզակցի ծանօթ մը ունիմ, ան պիտի գիտնայ անշուշտ թէ ո՞ր ևն քուկիներդ:

Քանի մը վայրկեան ետք երկու հոգի ներկայացան:

— Դուն, մեր գեղէ՞ն ևս, օրիորդ, — հարցուց նորեկներէն մին:

— Պարտիզակցի եմ. Ն . . . ևանին աղջիկը, տեղեկութիւն մը ունի՞ս մօրս, եղբայրներուս մասին:

Զեփիւռի հայրենակիցը ա՛յնպէս մը մօռնջ դարձաւ՝ որ անտրիական մնացած աղջիկը սկսաւ դառնօրէն արտասուել իր սիրելիներուն ստոյգ մահուան վրայ:

— Երանի՛ր քեզի աղջիկս, որ արցունք ունիտ: Մեզի լայն ալ մոռցուցին: Հոգ մի՛ ըներ, լսածիս՝ մօրեղբայրդ կ'ապրի. ըսին թէ քանի մը օր առաջ Պոլիս մեկնած է:

Այս լուրին վրայ՝ Զեփիւռ անմիջապէս պատրաստուեցաւ միւլնոյն շոգենաւով Պոլիս մեկնելու, և կրցաւ:

Եղաւ որ Պոլսոյ յայտնի վաճառական էքսէրճեան ընտանիքին հոգածութեան յանձնուեցաւ:

Զեփիւռ քիչ ժամանակուայ մէջ իր կարը կատարեղադորձեց և սկսաւ ծանօթ հայ ընտանիքներու տուները կարի երթար:

Անգամ մըն ալ Պարտիզակ անցաւ իր մօրեղբայրը տեսնելու: Անճանաչելի դարձած էր իր չէն ծննդավայրը. հազիւ կրցաւ իրենց տունը գտնել: Փոքրիկ պարտէզին վայրի խոտերով ծածկուած էր: Քանի մը կարմիր ու ճերմակ վարդեր բացուած էին վարդենիներու վրայ:

«— Զեփի՛ւռ, քսնի մը վարդ ալ Անայիտին տուր:»

Ա՛խ, ո՛ւր էր թէ սա բաց պատուհանէն իր մօրը ձայնը լսէր Զեփիւռ ու բոլոր վարդերը կտրէր Անայատին տար: Մայրիկը սակայն չերեցաւ: Հաւերուն բոյնն ալ քանդուած էր:

Զեփիւռ Պոլիս դառնալով՝ 1920-ի ամառը Պէշիք-Թաշ հայ ընտանիքի մը քով կտրի գացած էր: Ծիշտ զիմացը կը բնակէր Պ. Տէրտէր-

եան: Անայիս և Զեփիւռ քանի մը անգամ իրարու հանդիպած էին: Բայց ո՞վ կրնար դուշակել որ երկու հարազատ քոյրեր էին անոնք: Բնաւ իրարու չէին նմաներ: Մէկը հայրը, միւսը մայրը ելած էր: Զեփիւռ թխադոյն էր, իսկ Անայիս սպիտակ:

Օր մը, պարոն մը այցելեց այն տունը՝ ուր Զեփիւռ կարի եկած էր:

— Օրիորդ, ըսաւ անծանօթ պարոնը, սա զիմացի տան մէջ Անայիս անունով աղջնակ մը կայ որ կ'ըսէ թէ ինք Զեփիւռ անունով քոյր մը ունեցեր է, և որովհետեւ շատ հաղուազիւտ է այդ անունը և իմացայ որ դուք ալ Զեփիւռ կը կոչուիք՝ եկայ հարցնելու թէ՝ արդեօք ունեցա՞ծ էք Անայիս անունով քոյր մը:

— Անայիս . . . այդպէս էր փոքրիկ քոյս անունը: Պարոն, կրնա՞ք զինքը հոս առաջնորդիր:

— Ամենայն սիրով, սա զիմացի տունը կը բնակի, ապահով զինքը փողոցը տեսած պիտի ըլլաք:

Քիչ ետք Անայիս այդ անծանօթ երիտասարդին հետ ներս մտաւ:

Ո՞վ մտքէն պիտի անցընէր թէ ասոնք երկու քոյրեր կրնային ըլլալ:

Զեփիւռ անմիջապէս Անայիսի ձեռքը իրենին մէջ սեղմելով հարցուց առանց ոգևորուելու.

— Ո՞ր տեղացի ես օրիորդ:

— Ես Տրապիզոնցի էի, բայց հայրիկս, մայրիկս կ'ըսեն թէ Ռոտոսոցի ենք:

Զեփիւռ դե՛ռ աւելի թերահաւատ եղաւ և ակամայ թող տուաւ Անայիսի ձեռքը, յուսալքուած հարցուց.

— Դուք Զեփիւռ անունով քոյր մը ունեցեր ես:

— Այո՛, օրիորդ, ես միայն այդ անունը կը յիշեմ, եղբայրներ ալ ունէի, բայց անուննին մոռցեր եմ: Լաւ կը յիշեմ, մայրիկս քոյրիկիս միշտ Զեփիւռ կը կանչէր:

Նորէն ոգևորուեցաւ Զեփիւռ.

— Ի՞նչպէս էր ձեր տունը, պարտէզ ունէի՞ք:

— Այո՛, օրիորդ, մեր տունը ձորի մը քով էր, ձմեռները գիշեր-ցորեկ վազող ջուրին ձայնը կ'առնէինք, պարտէզ ալ ունիէնք, հաւեր, կովեր, օրիորդ, լաւ կը յիշեմ, մեր պարտէզը վարդեր կային, վարդեր:

(Այդ վայրկեանին յիշեց Զեփիւռ որ օր մը բարկացած՝ Անայիսի ձեռքը վարդի փուշ մը խոթած էր:)

— Օրիորդ, շարունակեց Անայիս, երբեմն միտքս կ'իյնար քոյրիկս, օր մը վարդի փուշ մը խոթեց ձեռքս:

Այլեւս չսպասեց Զեփիւռ, բացաւ իր բազուկները և գրկեց Անայիսը.

—«Ես եմ, ես եմ, Զեփիւռ քոյրդ» կրկնելով:

Թուի ու հերմակ երկու քոյրեր իրարու-
սլլուեցան, մինչդեռ ներկաները թաշկինակներն
աչքերնուն՝ կ'արտասուէին յուզուած:

Պ. Տէրտէրեան շուտով իմացաւ թէ կար
կարող օրիորդ մը փորձեր կ'ընէ իր խաղաղ ըն-
տանեկան յարկը խռովելու:

Զեփիւռ անունով Պարտիզակցի աղջիկ մը
քոյր կ'ուզէ ըլլալ իրենց Անայիսին Միակ դստ-
մանն էր տեղափոխուել: Պէշիկ-Թաշէն Գում-
Դարու անոջաւ:

Շարաթ մը ետք յաջողած էր Զեփիւռ իւր
քոյրը վերստին գտնելու:

Պ. Տէրտէրեան սրտնեղած՝ որոշեց Պոլսէն
հեռանալ որպէսզի Անայիսը ձեռքէ չհանէ:

Երկու շարաթ յետոյ երբ Զեփիւռ Գում-
Դարու գնաց իր քոյրը տեսնելու՝ տանտէրը
յայտարարեց թէ Պ. Տէրտէրեան իր կնոջ և աղ-
ջրկան հետ Պալքանները անցած էր:

Այդ 1921 տարւոյն սկիզբները ես Պուլքէ-
շի Ազգ. վարժարանին մէջ կը պաշտօնավարէի,
երբ նոր աշակերտուէի մը բերուեցաւ: Անայիս
Տէրտէրեան էր անունը, իր սիրուն ղէմքով,
կրթեալ վարժուեալով Ջերմանոցի ծաղկի մը կը
նմանէր դաշտերու մէջ մոռցուած:

Պոլսոյ մայրապետներուն մօտ ստացած էր
ուսումը, քիչ մը ֆրանսերէն ալ գիտէր:

Բարեկենդանի առթիւ թատերական ներ-
կայացում մը պիտի տրուէր: Երբ դերերը բաժ-
նեցի՝ Որբուհիի դերը այնպիսի աղջկան մը
պէտք էի տայ՝ որ հայր ու մայր ունենար և
միանգամայն բարեկեցիկ ըլլար:

Յարմարագոյնը Անայիսն էր, որ առաջին
օրն իսկ արդէն սկսաւ մեծ եռանդով սովորել իր
դերը:

Բայց ի՛նչ զարմանք, որ երկրորդ օրը, այդ
հլու աղջնակը դերը ինծի վերադարձուց ըսելով:

— Մայրիկս թող չի տար որ որբուհիի դերը
ստանձնեմ:

Տարօրինակ մտածում: Առեղծուած մըն էր
ինծի համար, որովհետեւ ես տակաւի՝ չէի գի-
տեր թէ Անայիս ինծի հայրենակից որբուհի մըն
էր, իմ զրացիին աղջիկը, որ տասը տարի առաջ
ոտքերը գետին զարնելով վարդ կ'ուզէր իր
քրոջմէն: Ես չէի գիտեր թէ Տիկին Տէրտէրեան
արգիլած էր անոր արտասանել «Ես որբ մըն
եմ» ոտանաւորը:

Այդ 1921 թուին «Մասիս» թերթը կը հրա-
տարակէի: Օր մը Անայիս խնդրեց ինձմէ որ
թերթիս միջոցով փնտռեմ իր Զեփիւռ անու-
նով քոյրը:

Ես չկրցայ Անայիսը գտնացնել, որովհետեւ

կ'ըսէր թէ իր քոյրը Տէրտէրեան չէր կոչուեր,
և իսկական մականունն ալ մոռցած էր:

* * *

Պոլսեցի էքսերճեան ընտանիքը Պուլքէշ
հաստատուեցաւ: Տիկին էքսերճեան մէկէ աւելի
անգամներ զրեց օր. Զեփիւռին որ ինքն ալ
Պուլքէշ գայ: Ամէն նամակի մէջ ըսած էր «Թե-
րեա հոս կը գտնես կորսնցուցած քոյրդ»:

Զեփիւռ 1924-ի սկիզբները Պուլքէշ կը
հասնի և էքսերճեան ընտանիքին քով կը մնայ:
Շարաթ մը հաք և կեղեցի կ'այցելէ, դպրոցի բա-
կին մէջ իր կորսնցուցած քոյրը տեսնելու յոյ-
սով: Այդ օրը առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու
մանկապարտիզպանուհիին հետ:

Յաջորդ կիրակին՝ նորէն և կեղեցի կու-
գայ Զեփիւռ և պատարադի աւարտումէն հաք,
իրեն միակ ծանօթ վարժուհին կ'առաջարկէ,
ժամանցի համար, ներկայ գտնուիլ ծնողական
ժողովին՝ որ տեղի պիտի ունենար վարժարանի
սրահին մէջ:

Զեփիւռ ուրախութեամբ ընդունեց օրիոր-
դին առաջարկը:

Ժողովը արդէն սկսուած էր: Եղաւ որ Զե-
փիւռ յանկարծ դպրոցի Տնօրէնին սա խօսքերը
լսեց:

— Խօսքը Պ. Տէրտէրեանին է:

Օր. Զեփիւռ աչքերը մեծ մը բացած՝ դէմ-
քը դէպի ոտքի ելլող ծնողին դարձուց, տեսնե-
լու համար թէ իր ճանչցած Տէրտէրեանն էր
խօսք ուղղող:

Պ. Տիրտէրեան, ճերմակ մազերով և առոյգ
դէմքով մօտաւորապէս 50 տարեկան մէկը, ոտ-
քի ելաւ և սկսաւ խօսիլ:

— Մեր Անայիսը . . .

Այլևս տարակոյտ չկար. Անայիս Պուլքէշ կը
գտնուէր: Զեփիւռ եթէ չկարենար իր կամքը
զսպել՝ պիտի իշնար Պ. Տէրտէրեանի ոտքը և իր
քոյրը պիտի ուղէր: Սակայն կրցաւ ինքզինքը
զսպել, կարմրեցաւ, գունատեցաւ և սպասեց որ
ժողովը վերջանայ: Յետոյ հետապնդեց Պ. Տէր-
տէրեանը, մինչև տունը անոր հտէն գնաց, իր
քրոջ փողոցը և տան թիւը նշանակեց թղթիկի
մը վրայ և հտ դարձաւ:

Զեփիւռ երկրորդ օրը վարժարան գնաց և
ամէն բան Տնօրէնին յայտնելէ հաք խնդրեց որ
հրաման տայ իր քոյրը տեսնելու:

— Այդ անկարելի բան է, օրիորդ, ըսաւ Տնօ-
րէնը, դուք եթէ իրաւի Անայիսին օրինաւոր
քոյրն էք՝ կարող էք Պ. Տէրտէրեանին տունն
երթալ և հոն տեսնել ձեր քոյրը:

— Բայց Պ. Տնօրէն, եթէ Պ. Տէրտէրեանը
նոյնիսկ իմանայ թէ ես Պուլքէշ եկած եմ՝ ան-

միջապէս ուրիշ քաղաք կը փոխադրուի, որպէս-
զի ընդմիջտ մոռնամ թէ քոյր մը ունիմ մեծ
աքսորէն մնացած: Թոյլ տուէք անգամ մը տես-
նել զինքը, ողջագութեան և կարօտը առնել իմ
բոլոր մեղքներուն: որոնք անդարձ դացին:

Զեփիւռի աչքերէն թափուած յորդ ար-
ցունքները Տնօրէնին աչքերն ալ արցունքով
լեցուցին, որ այլևս չգիմանալով ըսաւ.

— Բան մը միայն կրնամ ընել. Անայիսը հոս
գաւթիթը կը զրկեմ որ գաւաթով ջուր բերէ ին-
ծի ու դուն զինքը կը տեսնես և առանց մեր
գիտութեան ու կամքին խօսած կ'ըլլաս քրոջդ
հետ:

Զեփիւռ սրտի ուժեղ բարախուժով կը
սպասէր Անայիսին:

Կարմիր ժապաւէնով խառն սև համազգես-
տով՝ ճերմակ դէմքով աղջնակ մը՝ գաւաթը
ձեռքը դէպի աղբիւր վաղեց:

Անայիսն է. ո՛րքան փոխուած, զայն պի-
տի չճանչնար Զեփիւռ եթէ քաղաքին մէջ ո՛ր
է անկիւն մը տեսած ըլլար:

Անայիս իր վաղքը դանդաղեցուց երբ տե-
սաւ որ աղբիւրին մօտ անծանօթ օրիորդ մը
կեցած է:

— Զո՞ւր կ'ուզէք խմել արդեօք. օրի՛որդ. հար-
ցուց Անայիս քաղաքավարօրէն՝ այդ անծանօ-
թին, որ կարծես տեսած պիտի ըլլար ո՛ր և է տեղ:

(Այս վայրկեանին վարժարանի Տնօրէնը և
երկու ուսուցչուհիներ դասարանի պատուհանէն
գաղտնագողի կը դիտեն թէ երկու քոյրեր ի՛նչ-
պէս իրարու պիտի յայտնուէին)

— Զիս չճանչցա՞ր Անայիս, ըսաւ Զեփիւռ ա-
նոր երկու ձեռքերէն բռնած:

— Ո՛չ օրիորդ. բայց կարծէք թէ տեսած եմ
ձեզ ուրիշ անգամ, բոլորովին անծանօթ մը չէք
թուիր ինծի:

— Քոյրդ եմ, Անայիս, Զեփիւռը. ա՛խ չե՞ս
ճիշեր զիս . . . մեր տունը . . . պարտէզը . . .
վարդերը . . . վարդերը . . .

— Այո՛, վարդերը . . . վարդերը . . . կրկնեց
Անայիս, և երկու քոյրեր աղբիւրին մօտիկ ու-
րախուժեան արցունքները աչքերնուն՝ զիրա՛ր
ողջագութեան իրենք կը հեկեկային աղբիւրէն
վազող ջուրին հետ, իսկ գլորցի մէկ պատու-
հանին հետէ՝ Տնօրէնը և երկու ուսուցչուհիներ-
ը՝ պատժուող պատանիներու պէս կ'արտաս-
ուէին ի տես այն սխրալի յուզիչ կենդանի պատ-
կերին՝ զոր գծեցին երկու քոյրեր վարժարանի
աղբիւրին մօտիկ:

1925-ի ամառը, երկտող գրութեամբ մը Պ.
Էքսէրճեանի տունը կը հրաւիրուիմ:

Գացի: Ձիս հիւրընկալեց կարճահասակ, թր-
խաղէմ օրիորդ մը, որ «Զեփիւռ Բաղիկեան» ա-
նունով ներկայացաւ:

— Հայրենակի՞ց մըն էք արդեօք, կ'ըլլայ ա-
ռաջին հարցումս:

— Այո՛, և միտնգամայն զրացի, կը պատաս-
խանէ:

— Ո՞րքան ատենէ ի վեր հոս Պուքէշ կը
գտնուիք:

— Երկու տարիէն աւելի. Դուք եկած էք հոս
և ես գաղտագողի դիտած եմ Ձեզ:

— Եւ հիմա՞ միայն ինքզինքնիդ կը յայտ-
նէք ինծի:

— Ստիպուած էի այսպէս ընել, կը պատրաս-
տուիմ Բարիդ մեկնելի, հոն մօրեղբայր մը ու-
նիմ, որմէ շարաթ մը առաջ նամակ մը առի՞-
որուն մէջ կը գրէ. — Հող է մեր հայրենակից և
ձեզի զրացի Հայր Պոտուրեանը, իրմէ ուղէ
իր հօրեղբորօրդուոյն Պ. Կարապետի հասցէն և
հետոյ րեք»:

Յետոյ օրիորդ Զեփիւռ հարցուց.

— Կը ճանչնա՞ք Անայիս Տէրտէրեանը:

— Անայի՞սը, ի՛նչպէս չէ. 1921-ին ինծի աշա-
կերտած է: Ռոտոսողոցի է, այդ շրջանին զարդի
ամէնէն յառաջադէմ և կրթեալ աշակերտուհին
էր:

— Ո՛չ, Հ. Պոտուրեան, ան Ռոտոսողոցի չէ, իմ
քոյրն է:

Երբ ես զարմացման կը մատնուիմ՝ Օր,
Զեփիւռ իր պատմութիւնը կը կրկնէ ինծի. Յե-
տոյ կ'աւելցնէ.

— Ես երկու տարիէ ի վեր հոս եմ, և մինչև
անցեալ ամիս շարաթը երկու անգամ զարոց
կ'երթայի և գաղտնօրէն կը տեսնուէի քրոջս
հետ: Երբ այլևս օրոշեցի Բարիդ մեկնելի՝ օր մը
Պ. Տէրտէրեանի տունը գացի և ըսի. «Ես նորէն
եկած եմ իմ քոյրը հետապնդելու. սակայն այլ-
ևս հարկ չկայ ինձմէ փախչիլ, որովհետեւ Անա-
յիս ձեր յաւիտենական հոգեղաւակը պիտի մը-
նայ, դուք ճշմարիտ ծնողի մը պէս կը սիրէք
զինքը, խնդրեմ մի՛ կասկածիք, ես բնաւ նպա-
տակ չունիմ զինքը ինծի հետ տանելու, որով-
հետեւ ամուսնանալու տարիքին մօտեցած է
արդէն և պիտի չկարենայ ինձմէ անրաժան
մնալ»:

— Ուրեմն հիմա Անայիսի հետ ազատօրէն կը
տեսնուի՞ս, կը հարցնեմ:

— Ի՛նչպէս չէ. քիչ ետք հոս պիտի գայ, դուք
ալ պիտի տեսնէք զինքը:

— Եթէ այդպէս է, զինքն ալ միասին առ-
նենք և Պ. Կարապետին տունը երթանք. ո՞ր-
քան ուրախ պիտի ըլլան հայրենակիցներդ:

Հազիւ թէ հրամցուած սուրճը խմած էի
զրան զանգը հնչեց:

— Անայիսն է, ըսաւ և գնաց դուռը բանար

Անայիս խնդումներես ներս մտաւ:

— Ա՛խ ըսի, փոքրիկ աղջկան խարտեաշ մա-
զերը շոյելով, ի՞նչպէս չէի գիտեր որ դուն մեր
դրացիին փոքրիկ աղջիկն ես:

— Կը յիշե՞ս հայր սուրբ, ըսաւ Անայիս, խըն-
դրեցի որ ձեր լրագրով քոյրս փնտռէք, ահա-
ւասիկ իմ Զեփիւռ քոյրը:

Քիչ ետք պատրաստուեցանք Պ. Կարապե-
տի տունը մեկնիլ:

Ո՛րքան երջանիկ ժամեր անցուցին ինծի
հետ, այս երկու քոյրերը՝ Պարտիզակցի ընտա-
նիքներու յարկին մէջ:

Դեռ մութը չկոխած գիրենք տուն ընկե-
րեցի, տեղեկանալով որ յառաջիկայ հինգշաբթի
իրիկուն Զեփիւռ արդէն Բարիզ պիտի մեկնի և
Անայիս ալ կայարան պիտի երթայ «երթաս
բարով»:

Հինգշաբթի երեկոյ ես ալ կայարան գացի
ողջերթի, միանգամայն ներկայ ըլլալու համար
բաժանումին իմ երկու հայրենակից քոյրերուն,
որոնք 1909-ի գարունին վարդեր կը քաղէին
իրենց պարտէզին մէջ, և որոնք հիմա օտար
աստղերու տակ զիրար գտած՝ զիրար սիրած՝
պիտի բաժնուին իրարմէ:

Շողեկառքը սուլեց, Զեփիւռ հրաժեշտի
ամենաջերմ համբոյրը տուաւ Անայիսի, և վեր-
ջինս, արցունքը աչքերուն՝ գեղեցիկ ծաղկե-
փունջ մը տուաւ անոր:

Կարմիր ու ձերմակ հոտաւէտ վարդեր,
ձիշդ նմանը անոնց՝ որոնք իրենց պարտէզին
մէջ կը բացուէին:

Զեփիւռ, Անայիս և վարդերու փունջը
անգամ մըն ալ ողջագուրուեցան:

Ես արցունքներս մութին մէջ սրբեցի: Այդ
րոպէին իմ դրացիին կործանած տունը պատկե-
րացաւ մտքիս, և տեսայ որ այդ բաղամարդ
տունին մնացորդները, երկու քոյրեր, անողոք
ձակատագրին խաղալիք դարձած՝ իրարմէ կը
բաժնուէին . . .

Վերջին անգամ մըն ալ սուլեց շողեկառ-
քը: Զեփիւռ դէպի Բարիզ իսկ Անայիս իր տու-
նը պիտի դառնար. նոր յարկը, ուր թէև կային
զինքը սիրող հայրն ու մայրը, բայց կը պակսե-
ին անչուշտ իրենց պարտէզի վարդերը:

Թուրքիոյ շատ մը գաւառներուն մէջ արդէն սկսուած էր տեղահանութիւնը:

Ռոտոսգոյի մէջ նախ քանի մը երեկիներ քաղաքատուն կանչուած ու քշուած էին անակրնկալօրէն:

Այդ ատենները, շարաթ իրիկուն մը, Ռուրէն աղայի տիկինը կանթեղը վառեց և սովորականէն աւելի վեր հանեց անոր պատրոյզը՝ սենեակը աւելի՝ լուսաւորելու համար: Պատէն կախուած Ս. Աստուածածնայ պատկերին առջեւ երկու մօմ վառեց և Արշալոյս խնկամօնին բարկ կրակին վրայ քանի մը կտոր խուսկ դրաւ և Պօղոսիկին ու Էֆթիկին հտեւէ, որոնք մէկ մէկ մօմ բռնած էին՝ սենեակէ սենեակ տարաւ ծխացող խուսկը:

Հայրիկը, Ռուրէն աղա «Եկեացէ»ն կը մըրմընջէր: Սենեակները սրբազործուեցան, պատերը խնկոտեցան, ինչպէս ամէն կիրակամուտքին, Նարեկացիին աղօթքով՝ ապահով դէերը հալածուեցան, խաւարը փշրուեցաւ: Արշալոյս, մեծ աղջիկը այնպէ՛ս հաւատաց թէ ոչ ոք պիտի գայ իրենց ընտանեկան խաղաղ կեանքը խան-

դարեւ, ինչպէս այդ օրերը շատ մը հայերու տուներուն մէջ:

Սենեակները խնկուելէն հոք Պօղոսիկ հօրը վիզը փաթթուելով հարցուց.

— Հայրի՛կ, քեզ աքսոր պիտի չտանին, այնպէս չէ: Մենք ամէն կիրակամուտքի աղօթեցինք Աստուած հայրիկին:

— Ձէ զաւակս, դիս չեն աքսորեր, ես ծեր եմ և Աստուած հայրիկը միշտ կը լսէ ձեր աղօթքը:

Այս պատառխանին վրայ Արշալոյս թերահաւատի չեչտով հարցուց.

— Հապա Կարապետ ագան ինչո՞ւ աքսորեցին. ա՛ն ալ քեզի պէս թաղական էր. ա՛ն ալ քեզի պէս ամէն կիրակի ժամ կ'երթար ու կ'աղօթէր:

Արշալոյս հաղիւ իր խօսքը վերջացուցած էր՝ վարի դրան ախը քանի մը անգամ զարնուեցաւ անտովոր ուժգնութեամբ մը:

Ռուբէն աղայի ղէմքը իրենց սենեկին պատին պէս ձերմկեցաւ. Պօղոսիկ զգաց որ հայրիկը կը զոզողար: Ամէն սրտերը թունդ ելան: Մայրիկը Աստուածածնայ պատկերին դարձած խաչակնքելով աղօթեց. «Չարխափան Ս. Աստուածածին, օգնութեան հասիր»:

Դուռը զարնողները երկու թուրք ոստիկաններ էին, որոնք առանց վեր ելլելու հրամայեցին Ռուբէն աղային՝ որ վար իջնէ:

Գառնուկի պէս համակերպեցաւ Ռուբէն աղայ:

Պօղոսիկ՝ Աստուածածնայ պատկերին առջևի մոմը առած՝ հօրը հետ վար իջաւ: մինչդեռ Արշալոյս իր մօրը և Էֆթիկ քրոջը հետ յամրաքայլ վար իջան՝ առանց տեսնուելու այն դահլճներուն՝ որոնք եկած էին իրենց բարի հայրիկը տանելու:

Հրամանը խիստ էր.

-- Հետերնիս ոստիկանատուն եկուր:

Ռուբէն աղա նորէն զոզողաց:

Այդ կիրակամուտքին երկու ոստիկաններ Ռուբէն աղան տարին: Պօղոսիկ ու Էֆթիկ ի դռն «հայրի՛կ, հայրի՛կ» պոռացին ետէն: Հայրիկը մէկ անգամէն աւելի չկրցաւ իր յուզուած ղէմքը զաւակներուն դարձնել, ժամանակ ալ չտուին որ հայրական համբոյր դրոշմէ իր սիրասուն զաւակներուն երեսին:

Մայրը ուշաթափ եղաւ: Վերը՝ Աստուածածնայ պատկերին առջևի մոմը ինքնիրեն մարած էր. քիչ առաջուան լուսաւորուած սենեակը խաւարի մէջ էր կարծես: Կանթեղը այժմ կը վառէր, բայց այն մեծ կանթեղը, որ տան հայրիկն է՝ մարած էր:

Երկու շարաթ հոք Ռոտոսդոյի հայերն ևս ղէպի Գոնիա աքսորուեցան: Ռուբէն աղան ալ խառնուեցաւ այդ ղէպի մահ գացող կարաւանին: Հոն թողուցին իրենց տունը, ստացուածքը, հողին տակ պահեցին խուսկն ու խնկամար:

նը: Մայրիկը սակայն իր հագուստներուն մէջ կարեց Աստուածածնայ պատկերը. Չարխափան Տիրամայրը իրմէ անբաժան պէտք է մնար:

Ո՞ր Ռոստոգոցին չէր ճանչնար Ռուբէն աղան: Հարուստներու յարքէն էր ան, բայց աքսորաւայրին մէջ հարուստն ու աղքատը զանազանել կարելի չէր: Մեծաքսէ զգեստ հագնողները շուտով մերկացան և մարմիններն խանձեցին կիզիչ արեւին տակ: Աղքատներ՝ աւելի ճարպիկ գտնուելով՝ համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ ապրեցան տառապանքի այդ ճամբուն վրայ:

Ռուբէն աղայի ընտանիքը շատ շուտով սպառեց իր ունեցած դրամը: Անօթութիւնը ստիպեց որ Արշալոյս և Էֆթիկ շատ հեռուները երթան, սափորներով ջուր բերեն, ծախեն և չոր հացի մը դրամը ձարեն:

Այս վաստակներն ալ շուտով ցամքեցաւ. Արշալոյս հիւանդացաւ: Մայրը ճարահատ՝ գլխուն տակ դրաւ Չարխափանին պատկերը, ո՛չ մէկ օգուտ: Հիւանդը գետնէն չելաւ, շարաթ մը ետք հանդարտօրէն աչքերն ալ փակեց յաւիտենապէս:

— Մայրիկ, հապա ինչո՞ւ քոյրիկս մեռաւ, քանի որ մեղի հետ բերինք Աստուածամօր պատկերը, հարցուց Պօղոսիկ: Դուն ըսիր թէ Աստուածամայրը մեղ պիտի պահէ պահպանէ

եթէ ամէն օր անոր առջև ծունկ մը աղօթք ընենք: Մենք առատու-իրիկուն աղօթեցինք այդ պատկերին առջև:

— Խուսկ ու մոմ չունինք, զաւակօ, պատասխանեց մայրը միամիտ հաւատքով:

Այդ հաւատացեալ մայրը առանց մոմի ու խուսկի թաղեց իր սիրասուն զաւակը այդ պիղծ հողին մէջ:

Ասկէ ետք Էֆթիկ իր Պօղոսիկ եղբորը հետ գնաց ջուր բերելու. Շարաթ մը, երկու շարաթ՝ տոնք ջուր ծախելով չոր հացին դրամը կը վաստակէին: Անդու իրենք սակայն այդ չոր հացին վաստակէն ալ զրկեց զիրենք: Շարաթներով անձրե տեղաց, ընդարձակ դաշտը, որուն վրայ աքսորեալներու վրանները զարնուած էին՝ լայնածաւալ լիճի մը երեւոյթը առաւ, այդ ջուրին մէջ երեցած անհամար վրանները փոքրիկ կղզիներու կը նմանէին:

Էֆթիկին մայրիկն ալ հիւանդացաւ: Եւ ի՞նչ սարսափելի բան էր այդ ջուրերուն մէջ հիւանդանալը: Ամէն վրան հիւանդանոցի վերածուած էր, առա՛նց բժշկի, առանց դեղի, առանց դրամի:

Էֆթիկ ա՛լ չդիմանալով մօր տառապանքին ի տես՝ ինքն ալ անօթի և ուժասպառ՝ ըսաւ.

— Մայրիկ, ըսէ՛, ի՞նչ պիտի բնենք մենք եթէ դուն ալ մեղ հոս ձգես և քոյրիկս երթաս:

Մայրը չպատասխանեց, այլ իր կմախք
դարձած բազուկներուն մէջ առաւ երկու դա-
ւակները և լացաւ անոնց վրայ, յետոյ Աստուա-
ծածնայ պատկերին դարձած խաչակնքեց:

— Բայց մայրի՛կ, ըսաւ Պօղոսիկ, ինչո՞ւ ա-
զօթք բնենք քանի որ ոչ մոմ ունինք և ոչ
խուսկ:

Մայրը իր վերջին շապիկը էֆթիկի տուաւ
որ քաղաք երթայ. վաճառէ զայն ու անոր գնով
մոմ ու խուսկ բերէ:

Էֆթիկ, թէ և ի՛նքն ալ կ'իսամերկ՝ թռաւ
ջուրերուն մէջէն զէսլի մօտակայ Գոնիա քա-
ղաքը:

Սարսափելի եղած է այդ ճամբորդութիւնը:
Ան տեսած է որ բոլոր վրաններէն մեռելները
դուրս կը հանեն: Տեսած է գիականեր ջուրերուն
վրայ նետուած: տեսած է նոյնիսկ իրեն պէս
փոքրիկ աղջիկներ, որոնք իրենց հիւսնողները և
մեռելները վրաններուն մէջ թողած դուրս ե-
լած էին, բռնեցքնին վեր, երկնքի Աստուծոյն
բարձրացուցած կը սպառնային որ այսչափ կը
տանջէ զիրենք:

Եւ ինքը Էֆթիկ, փոխանակ զեղի և հացի՝
խուսկ ու մոմ գնելու կ'երթար, վառելու հա-
մար գունաւոր լաթի մը առջև՝ զոր մայրը Չար-
խափան Ս. Աստուածածին կը կոչէր:

Այս ճամբուն վրայ միայն կասկածեցաւ
փոքրիկ աղջիկը՝ գոյութեանը բարի և արդար
Աստուծոյն:

Ռոտոսդոցի աղաները շատ բան քաշեցին
Ի՞նչ հարկ պատմել այն զարհուրելի չարչարանք-
ները, որոնք հին դարերու նահատակներուն
վրայ կ'իրագործուէին:

Թուրք ոստիկանները կարծէք կարգադա-
ըլային մեր վարք Սրբոցները, սորվելու համար
տեսակները այն խոշտանգումներուն՝ որոնց են-
թարկուեցան մեր պաշտելի մարտիրոսները:

Բանտէ բանտ, տանջանքէ տանջանք, ա-
նօթութենէ անօթութիւն: Ռուբէն աղայի
կուրծքին վրայ քանի մը լամուայ մէջ փառա-
հեղ ճերմակ մօրուք մը փռուեցաւ: Բանտի տա-
ժանելի կեանքը ո՞րքան վատուեցուցած էր
զինք:

Ռուբէն աղա վերջապէս գիշեր մը երկու
ընկերներով բանտէն փախաւ, զաւաղան մը յե-
նարան ընելով եօթանասնամեայ ծերունիի մը
կերպարանքը առած՝ խանութէ խանութ գնաց
չոր հացի մը դրամը խնդրելու:

Էֆթիկ իր մօրը շապիկը ծախելէ ետք խա-
նութ մը մտած, խուսկն ու մոմը գնելով դուրս

կ'ելլէր՝ երբ իր ղիմաց կու գար Ռուբէն աղա, որ յուզումէն գաւաղանր գետին ձգեց, բազուկներուն մէջ առաւ էֆթիկը՝ որ սարսափէն կը դողդոջար:

Ռուբէն աղա համբոյրներ դրոշմեց զինքը չճանչող աղջնակին ու կրկնեց.

— Հայրիկդ եմ էֆթիկս, հայրիկդ եմ. ո՞ւր են մերինները:

Էֆթիկ քանի մը բոպէ անզգայ՝ ապուշի պէս այդ մօրուսաւոր անծանօթին նայեցաւ առանց բերնէն բառ մը հանելու: Շուտով ինքն իրեն եկաւ: Այո՛, իր հայրն էր, անոր տաք համբոյրներն էին իր այտերուն դրոշմուած:

— Հայրի՛կ, այո՛. դուն ես: Ա՛խ հայրիկ . . . մենք ժամ մը հեռու, ջուրերու մէջ ենք: Մենք կ'ապրինք, Զարիսափան Աստուածամայրը մեզ կը պահպանէ. ա՛խ եթէ քոյրիկս ալ հաւատար . . .

— Ի՞նչ . . .

— Քոյրիկս . . . քոյրիկս . . . մեռաւ:

Խանութին առջև սնտուկի մը վրայ նըստած այեւոր ծերունին, գիրկը կմախացած կիսամերկ աղջիկը, լացին երկա՛ր ուշաթափ եղած:

Հօր ու զաւկին զգայուն սրտերը այս կենդանի պատկերը գծեցին Գոնիալի մէջ, խանութի մը առջև, բայց ոչ ոք հետաքրքրուեցաւ անոնցմով: Այսպիսի պատկերներ շա՛տ սովորական դարձած էին:

Էֆթիկն եղաւ լռութիւնը խոցող:

— Հայրի՛կ, մայրիկս ալ հիւանդ է. իր վերջին շապիկը ծախեցի, խուռնկ ու մոմ կը տանիմ Աստուածամօր պատկերին:

Հայր ու աղջիկ ճամբայ ելան դէպի իրենց վրանը:

Ջուրերու մէջէ հասան վերջապէս փոքրիկ վրանի մը առջև. էֆթիկ աղաչական շեշտով ըսաւ.

— Հայրի՛կ, նախ ես ներս երթամ, պատրաստեմ մայրիկը որ չյուզուի:

Այդպէս ալ ըրաւ:

— Մայրիկ, անա խուռնկ ու մոմ. ես կը հաւատամ որ Աստուածամայրը մեզ պիտի պահպանէ: Ինծի ըսին թէ հայրիկը Գոնիա կը զըտն ու:

Մայրը դոհունակ դէմքով մտիկ ըրաւ իր դարձի եկող աղջկան այս խօսքերը:

Մոմերը վառեցան, խուռնկի ոլորումները վրանին մէջ կսխուռս Աստուածամօր պատկերին քով բարձրացան:

— Մայրիկ, շարունակեց էֆթիկ, մեր ղրացի հայրենակիցները ինծի ըսին թէ հայրիկը քիչ առեւէն մեզի պիտի զայ, մեծ, ւալտակ մօրուք մը ունի եղբր:

Դեռ արեւ մարը չէր մտած, բայց ամպամած երկինքը փութացուցած էր մութը այս փոքրիկ վրանին մէջ:

Խուռնկին ըտերուժը և երկու վառուած մոմերը մոռցնել տուին այս որբացած ընտանիքին իրենց քաշած բոլոր տառապանքները: Կարծեցին պահ մը թէ իրենց նախկին ընտանեկան յարկին մէջ են: Կո՛ն ալ կար այս Չարխափան Աստուածածինը, որուն առջև ամէն կիրակամուտքի երկու մոմ կը վառէին և խուռնկ կը ծխէին: Հո՛ւ ալ այդ միեւնոյն Աստուածամայրը իր մայրական սիրտը բաց՝ իրենց կը նայէր ա՛յն միեւնոյն անոյշ նայուածքով՝ ինչպէս իրենց տանը պատին վրայէն:

Յանկարծ էֆթիկ գլուխը վրանէն դուրս հանեց ու ըսաւ.

— Մայրի՛կ, ոտքի մը ձայն կ'առնեմ, կարծեմ . . . հայրիկն է . . . այո՛ հայրիկն է որ կու գայ. իրա՛ւ, ձերմակ մօրուք մը ունի:

Այդ վայրկեանին ներս մտաւ Ռուբէն աղա երբեմնի իր մեծ հաւատքով՝ «Եկեաղէ ի վերայ իմ ողորմութիւն քո տէր» մրմնջելով:

— Ես չըսի՞ աղջիկս որ խուռնկ ու մոմ բերեա Չարխափան Տիրամօր, ըսաւ մայրը դեռ չողջագուրուած իր ալեոր ամուսնոյն հետ:

Հաւատացին թէ Տիրամայրը հրաշք մը գործեց:

* * *

Էֆթիկենց զրացի վրանի մը մէջ երգնկա-

ցի մայր մը մնացած էր իր Մաննիկ աղջկադ հետ: Այդ թշուառ կինը հայրենիքէն եկած էր շատ մը զաւակներով, զորս մէկիկ մէկիկ թաղած էր ճամբան: Հատ մըն ալ այս վրանէն դուրս հանեց մեռած:

Էֆթիկ ու Մաննիկ երկու քոյրերու պէս կը սիրէին գիրար:

Մաննիկ անշուշտ որ Էֆթիկի պէս հարուստ ընտանիքի մը զաւակը չէր եղած. իր հայրը պատերազմէն առաջ Պուքրէշ գացած էր աշխատելու, ուսկից խնայուած դրամները տունը կը գրկէր:

Մաննիկին մայրն ալ հիւանդացաւ, բայց ան չերաւ անկողնէն — Աստուածամօր պատկերը չունէին անոնք — ու քանի մը օր ետք ա՛ն ալ փակեց աչքերը իր մէկ հատիկ զաւակի քաղաքացի դրացիներուն յանձնելով:

Երբ հիւանդանալու կարգը Ռուբէն աղայի եկաւ՝ Մաննիկ Էֆթիկի հետ գնաց ջուր բերելու: Ա՛յնքան մեծհոգի էր Մաննիկ որ երբեք չահարածին չընդունեց իրենց վաճառած ջուրի դրամէն, գոհ կ'ըլլար եթէ Էֆթիկին մօրմէն պատառ մը չոր հաց ընդունէր: Ռուբէն աղան ու կինն ալ շա՛տ սիրեցին Մաննիկը, կարծես իրենց Արշալոյսն էր յարութիւն առած: Մաննիկ ու Էֆթիկ առտու իրիկուն միասին էին, գիշերն ալ գիրար գրկած կը պառկէին:

Ի՞նչ դժբախտութիւն սակայն. ի՛նչպէս եղաւ՝ Երզնկացի քանի մը ընտանիքներ, որոնց մէջ էին Մաննիկի խնամակալ ազգականները, երբ Գոնիայէն Սուրիա քաղաքացան՝ այդ որբացած աղջնակն ալ միասին տարին։ Շատ լացին երկու այդ աղջիկները, որոնք տառապանքի ճամբուն վրայ հարազատ քոյրեր եղած էին։

Ինչո՞ւ այլեւ կրկնեմ այն պատմութիւնը՝ որ սովորական դառնութիւններով իր շրջանէ ըրաւ Մաննիկի Գողգոթայի ճամբուն վրայ։

Սաչափ միայն պէտք է ըսեմ որ Մաննիկ, զինազարէն ետք 1910-ին բախտը ունեցաւ Պուքրէշ հասնելու և իր հօրը բազուկներուն մէջ իյնալու։

*

1920-ին՝ Պուքրէշի Ազգային վարժարանը երբ վերաբացուեցաւ՝ քաղաքին զանազան թաղերէն մէկ-մէկ աշակերտներ եկան խմբուելու այդ կրթական հաստատութեան մէջ։

Մաննիկ անունով 14 տարեկան աղջիկ մըն ալ արձանագրեցի երրորդ դասարանի աշակերտներուն մէջ։

Ուշիմ աղջիկ մըն էր Մաննիկ. ամէնէն յառաջագէմը իր դասարանին մէջ։ Ստէպ կը յիշէր իր աքսորային կեանքը, քաջած տառա-

պանքները, արար լաճերէն կերած ծեծերը, բայց երբեք չմատնեց իր ցաւը որ ունեցած էր, իր այդ տխուր ճամբուն վրայ գտած ընկերուհիէն բաժնուելուն առթիւ։

1921-ի սկիզբը նորանոր հայ ընտանիքներ եկան Պուքրէշի հայութեան թիւը ստուարացնելու։

Կիրակի օր մը, Ռոտոսդոյի Պ. Ռուբէն հոգարարձութեան ներկայացաւ իր զաւակները վարժարանին աշակերտ արձանագրելու համար։ Իր հայրենակիցները «Ռուբէն աղա» կոչեցին իրենքը ու ականջիս փափսացին «Ռոտոսդոյի թաղականներէն է»։

Ռուբէն աղա իր երկու զաւակներուն անունները տուաւ. — Էֆթիկ և Պօղոսիկ և երեք ամսական թոշակները կանխիկ վճարեց։

Յաջորդ օրը շատ կանուխ եկած էին Ռուբէն աղայի զաւակները։

Համառօտ քննութենէ մը ետք Պօղոսիկը երկրորդ, իսկ Էֆթիկը երրորդ դասարանը զրի։

Մաննիկ չարաթէ մը ի վեր կը բացակայէր, որովհետեւ հայրը ծանր հիւանդ էր, որը արդէն աչքերը յաւիտենապէս փակած և ուրրաթ օր ալ թաղած էին։

Երկուշարթի առտու Էֆթիկ ա՛յնքան խորասուզուած էր իր դասերուն մէջ, որ աչքերը և ոչ իսկ բացուող դրան կ'ուղղէր տեսնելու ներս մտնող իր ընկերները։

Այդ առտու, քիչ մը ուշ դասարան մտաւ Մաննիկ, վերէն վար սե հագուած: Ընկերները կարեկցական նայուածք մը տուին անոր մաղձոտ ու տխուր դէմքին, ամէնքը ցաւ մը զգացին որ այդ ուշիմ ու բարի ազնակը աքսորին մէջ կորսնցնելէ ետք իր եղբայրներն ու քոյրերը, յետոյ մայրը, հազիւ իր հայրիկին անուշութիւնը վայելած՝ զա՛յն ալ թաղած էր Պուքրէշի Հայոց գերեզմանատան մէջ:

Մաննիկի աչքերը լեցուեցան երբ նկատեց իր ընկերներուն ցաւակցական արտայայտութիւնը: Արցունքներէն անդին, մշուշի մէջ տեսաւ նոր ընկերուհի մը, գլուխը կախ գրգռին վրայ, Էֆթիկն էր այդ նոր ընկերուհին, որ եթէ նոյնիսկ Մաննիկին ուղղէր իր դէմքը ամբողջապէս՝ վերջինս նորէն զայն պիտի չկարենար ճանչնալ, որովհետեւ Գոնիայի վրանին մէջ կիսամերկ թողած էր, կաշի-ոսկր դարձած:

Դէմ առ դէմ նստած էին Մաննիկ և Էֆթիկ:

Այդ ժամուն և՛ս էի այս դասարանին հայերէնի ուսուցիչը:

Իր կարգին՝

— Էֆթիկ, ընթերցումը դո՛ւն չարունակէ, հրամայեցի:

Էֆթիկ սկսաւ կարդալ, բայց նկատեցի որ Մաննիկ աչքերը սրբեց, զանոնք մեծ մը բա-

ցաւ. և յուզուած՝ անհամբեր կը սպասէր որ Էֆթիկ պարբերութիւնը վերջացնէ:

Ես, Մաննիկին այս հետաքրքրութիւնը այսպէսն իմ համար՝ հրամայեցի.

— Մաննիկ, դո՛ւն առաջ տար ընթերցումը: Մաննիկ, անորոշութեան մէջ տանջուողի պէս՝ նայուածքը ինծի դարձուց:

Այդ րոպէին Էֆթիկ, թռած տեղէն՝ բազուկները բացած՝ եկած, հասած էր իր աքսորի քրոջ մօտ: Այո՛, Մաննիկն էր, կոյր դէմքով Մաննիկը:

Երկու քոյրեր լեցուն աչքերով իրարու փաթթուեցան, առա՛նց խօսքի, կարծես չո՛ւնչ ալ չէին առնել: Անձայն իրարո՛ւ պլլուեցան աքսորի երկու քոյրերը, ճերմակ ու սե հագուստներով երկու աղջիկներ:

Այդ ժամուն չկրցայ շարունակել դասաւանդութիւնը:

Երկու անբաժան սրտերը, Մաննիկն ու Էֆթիկ կրկնեցին մեզի իրենց պատմութիւնը ու մենք ամէնքս քարացած մօտիկ ըրինք զիրենք, արցունքները մեր աչքերուն:

Այդ օրն իսկ Էֆթիկ Մաննիկը իրենց տունը տարած էր: Ազգականները ի դուր արդիւյժ էին զինք որ օտար յարկի տակ չփորձէ փնտռել իրեն ապաստանարան:

Շարաթ երեկոյ Ռուբէն աղայի տունը այցելեցի: Սուրենի հոտը մինչև բակը իջած էր, սենեկին պատին վրայ կախուած կար ճմրթըրկուած Աստուածածնայ պատկեր մը, բարի մօր մը նայուածքը վերէն վա՛ր կը նայէր, դէմքին վրայ երկու կաթիլ արցունք՝ որոնք վար չէին իյնար:

Այս պատկերին առջև երկու մօմեր կը վառէին և տիկինն ու զաւակները մօտիկ կ'ընէին Շնորհալիի «Հաւատով խոստովանի՛մք հայրիկին, բերնէն»:

Հո՛ն, Ռուբէն աղայի զաւակներուն հետ էր Մաննիկ, սեւեր հագած:

Աղօթքը վերջ գտնելէ ետք, Մաննիկ ու էֆթիկ մէկ մէկ մոմ ձեռքերնին, Պօղոսիկ խնկամանը ձեռքը, սենեկէ սենեակ գացին ամբողջ տունը խնկելու, ճիշտ այնպէս ինչպէս վեց տարի առաջ Ռոստոմի իրենց տունը խնկեցին: Այդ վայրկենին մոռցած էին թէ Պուրբէշ կը գտնուէին:

Իրենց տանը պաշտպան Չարխափան Աստուածամայրը, որ հետերնին աքսորները գնաց, տեսաւ իր մշտալաց աչքերով այն ճամբան որ ճիշտ Գողգոթայի ճամբուն կը նմանէր, ուրկէ իր անմեղ որդին տարին խաչը ուսը տուած,

խարազանելով: Այդ բարի Աստուածամայրը հիմա նորէն հոս Պուրբէշի իրենց տանը պատէն կախուած, մոռցնել տուած է չորս-հինգ տարին երբ անյուր տառապանքը, անցեալի սեռութիւնը:

1915-ին, այն վերջին կիրամուտքին երբ Ռոստոմի իրենց տանը մէջ, այս միւսնոյն Չարխափան Աստուածածնայ պատկերին առջև մօմեր վառեցին, խուսկ ծխեցին, այդ իրիկունը երբ ոստիկանները Ռուբէն աղան տարին ու աքսորի ճամբուն վրայ նետեցին, այս միւսնոյն ընտանիքը իր հինգ անդամներով ծնրադրած էր Տիրամօր առջև և աղօթած էր որ զիրենք պահպանէ չարէն:

Հիմակ ալ, երբ միլիոնէ մը աւելի հայ կեանքեր փճացան աքսորի ճամբուն վրայ՝ ճիշտ հինգ է այս բարեպաշտ ընտանիքին անդամներուն թիւը:

Գոնիայի մէջ մեռած Արշալոյսը՝ Մաննիկ եղած հտ դարձած է զերեզմանէն:

Անրաժան սրտերը գտա՛ծ էին զիրար:

Լևոն, պղտիկուց, Պարտիզակի Ս. Յակոբ
եկեղեցիին երգիչն էր և իր հրաշալի ձայնով
հաւատացեալները իր վրայ կը հիացնէր:

Եկեղեցասէր պառօւանները «Ս. Յակոբի սո-
խակը» կը կոչէին այդ բոկոտն պատանին:

Բոլոր գիւղացիները, նոյնիսկ անոնք ու-
րոնք եկեղեցիին ճամբան շատոնց մոռցած էին՝
փողոցին մէջ իրարու մատով կը ցուցնէին այդ
գեղեցիկ ձայնով Լևոնը, որ ամէն կիրակի և
տօն օր անպակաս կ'ըլլար եկեղեցիէն, որուն
ներկայութիւնը դասին մէջ կամ խորանին վրայ
օրուան վեհութիւն մը կու տար, ճիշտ ա'յնպէս
ինչպէս երբ վեղարաւոր վարդապետ մը կամ
թեմական առաջնորդը ներկայ կ'ըլլային:

Երբ ժողովուրդը Լևոնի բերնէն «Ովսան-
նա ի բարձունս»ը լսէր՝ գետնի քարայատակը
կարծես կը բաժնուէր հաւատացեալներու ոտ-
քերէն, ամէնքը թւեր կ'առնէին սլանալու վեր,
մինչև հոն՝ ուր Հօր Աստուծոյ գահն է դրուած:

Լևոն ձայնէն զատ ո'չ մէկ համակրելի
բան ունէր իր ղէմքին ու մարմնին վրայ. սա-
կայն իր երգը լսողները, ակամայ ոտքերնու-

մատին վրայ բարձրանալով կը փափաղէին տեսնել այն ոսկերերանը՝ ուսկից այդ գրաւիչ և յուզիչ ձայնը դուրս կը թրթռար:

Կոմիտաս վարդապետի աշակերտները Պարտիզակ ևս եկան և վարժարանի աշակերտներուն սորվեցուցին մեծ վարպետին նշանաւոր դարձած երգերը:

Երբ Լեոն լսեց այդ՝ իր համետագործ վարպետէն հրաման խնդրեց որ դպրոցականներու քառաձայն խումբին մէջ մտնէ: Կոմիտասի աշակերտը հիացաւ Լեոնի ձայնին վրայ և մեծ վարպետին «Տէր ողորմեա՛»ն առանձին սորվեցուց անոր:

Աստուածածնայ վերափոխման տօնին յաջորդ օրը, մեռելոցին, Լեոն առաջին անգամ Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն մէջ պիտի երգէր Կոմիտասի «Տէր ողորմեա՛»ն, բոլոր գիւղացիք գիտէին այդ:

Թաղականութեան ատենապետ Յովհաննէս աղային կինը ծանր հիւանդ է. բժիշկները յոյսերնին կտրած են և մէկ հատիկ դստեր Նուարդին սև զգեստները արդէն պատրաստուած էին:

— Յոյս չկայ ապրելու, ըսած էին բժիշկները վերափոխման կիրակին, և տաներէցը արդէն այդ իրիկուն եկած ու վերջին թոշակը տուած էր մահամերձին:

Հագիւ Ս. Հաղորդութիւնը ճաշակեց հիւանդը՝ աչքերը բացաւ, քահանային ուղղեց նայուածքը, անգամ մըն ալ աղջկան, ու խնդրեց.

— Տէր-հայր, «Տէր ողորմեա՛» մը թող երգեն որ Աստուածամայրը առողջութիւն տայ ինծի:

— Մեծ է Աստուծոյ և Աստուածամօր ողորմութիւնը, զաւակս, վաղը ամէնքս պիտի աղօթենք քեզի համար և պիտի տեսնես որ հաւատքդ պիտի ապրեցնէ քեզ:

Յետոյ քահանան թաշկինակը աչքերուն արտասուող Նուարդին դառնալով բռաւ.

— Աղջիկս, վաղը դուն ալ ժամ եկուր և մեզի հետ աղօթէ մօրդ առողջութեան համար:

Նուարդ, որ այդ տարին չրջանաւարտ եղած էր Ազգային վարժարանէն, գեղին ամէնէն գեղեցիկ աղջիկն էր: Պարտիզակի բոլոր երիտասարդները դադտնօրէն կը մրցէին իրարու հետ ալդ աղջկան սիրտը գրաւելու և Յովհաննէս աղայի փեսան ըլլալու համար, բայց մինչև այդ ատեն ոչ ոք համարձակած էր Նուարդին մօտենալու, անոր հետ սիրարանելու:

Մեռելոցի օրը եկեղեցին ասեղ ձգելու տեսչկար: Ծեր ու պառաւ, երիտասարդ և օրիորդ եկած էին Լեոնի նոր «Տէր ողորմեա՛»ն լսելու:

Պատարագը արդէն սկսուած էր, աւագ խորանը հարիւրաւոր մօմի լոյսերով կը պապարտէ վայրագոյրը ծածկեց լուսադարձ խորանը, ծուն-

կի եկան զպիրները վա՛րը դասին մէջտեղ, իսկ սարկաւագները վերը վարագոյրին առջև:

Դպրաց դասը երբ «Տէր ողորմեա»ները երգեց՝ ըստ հաւատացեալները իրենց մտքով ու հոգիով ինքզինքնին Յովհաննէս աղայի մահամերձ կնոջ անկողնոյ մօտ կ'երեւեալէին:

Լեոն երբ իր կարգին «Տէր ողորմեա»ն թնդացուց Ամենասուրբ Երրորդութեան՝ աւելի՛ գեղեցիկ և աւելի՛ զգայուն ձայնով, այդ ըստ հաւատացեալ հոգիները իր ձայնին հետ չվեր տարաւ, եկեղեցիին ձեղունէն վեր, ամպերէն վեր, երկնքի կապոյտէ՛ն ալ վեր, Տիեզերքի արարչին մօտ, առողջութիւնը խնդրելու ծանր հիւանդ մօր մը համար:

Եւ երբ կարգն եկաւ Լեոնին երգելու

«Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛,

Տո՛ւր հիւանդիս առողջութիւն»,

Նուարդ, որ վերնատունը անկիւն մը քաշուած կ'աղօթէր լուռ՝ յանկարծ փղձկեցաւ և դառնօրէն սկսաւ արտասուել, յետոյ հետաքրքրուեցաւ նայուածքով զա՛յն փնտռել խորանին թերաստուերին մէջ՝ որ ա՛յդքան մեծ հաւատքով Մեծ Բժշկէն առողջութիւն կը հայցէր իր սիրելի մօրը համար:

Կարելի րան չէ որ Աստուած այս գեղեցիկ ձայնը լսել չուզէ:

Պատարագը վերջացած, հազիւ ժողովուրդը

թախիծը դէմքին՝ տուն կը դառնար՝ լուրր տաքածուեցաւ, թէ մահամերձ հիւանդը գէպի լաւը դարձած էր:

Բժիշկները, ընդհանրապէս անհաւատներ, շուարեցան այս անակրեկալ հրաշքին առջև: Հոս գիտութիւնը լռեց:

Այդ օրը, Յովհաննէս աղա՝ Լեոնը իր տունը ճաշի տարաւ:

Հիմա ո՛րքան ուրախ և երջանիկ է Նուարդ, տեսնելով որ մօրը աչքերը անուշ ժպտով մը իրեն աչքերուն հանդիպեցան: Մարիկը ետ դարձած էր գերեզմանի ճամբէն:

Նուարդին համար ո՛րքան գեղեցիկ երիտասարդ մը դարձած էր Լեոն, ամբողջ ճաշի պահուն չէր կշտանար հոգեկան աչքերով դիտելէ այդ դուռիչ ձայնով հրաշագործ երգիչը:

Ասկէ ետք ամէն կիրակի Լեոն Կոմիտաս վարդապետի «Տէր ողորմեա»ն կ'երգէր, և ամէն կիրակի ալ Նուարդ վերնատունէն մօտիկ կ'ընէր. Նուարդի հարուստ և գեղեցիկ երիտասարդ թեկնածուները մէկիկ մէկիկ ետ քաշուեցան, վստահ էին թէ գեղին ամէնէն սիրուն և կրթեալ աղջիկը միայն համետագործ Լեոնին կինը պիտի ուզէ ըլլալ:

Քանի մը շարաթ ետք, երբ Նուարդ ու Լեոն նշանուեցան՝ ո՛չ ոք մատ խաճաւ:

Ձայնը այս հրաշքն ալ գործեց:

Սուգի մէջ էր աշխարհի մէկ խոշոր մասը
Համաշխարհային պատերազմը ծայր տուած էր
Եւրոպայի մէջ, ուր հազարաւոր մայրեր իրենց
սիրասուն զաւակներուն մահերը կ'ողորմին:

Ազգեր, մեծ ու փոքր, յաղթանակի դափ-
նին խելու համար չէին խնայեր ո՛չ իրենցնե-
րուն և ոչ թշնամիին կեանքերուն:

Տաճկաստանն ալ Գերմանիոյ կողքին ան-
ցած՝ պատերազմ յայտարարած էր: Տաճկահայե-
րը, ինչպէս և Պարտիզակցիք արցունքով զին-
ուոր տուին իրենց մատղաշ կտրիճները:

Պարտիզակէն՝ նախ երիտասարդներ, ան-
խտիր՝ ամուսիններ և ամուսնացածներ՝ իրենց
սիրելի ծնողները և զեռաւոր կիները թողուցին
սուգի և արցունքի մէջ ու Գարամուսալ կամ
Իզնիմիտ անցան: Քանի մը ամիս ետք տարի-
քոտ հայրերը տարուեցան: Էնվէր զօրք կը պա-
հանջէր հայերէն, կամ աւելի ճիշտ գիւղերը ա-
ռանց հայու կ'ուզէր թողուր:

Կառավարական շրջանակները կը գանգա-
տէին թէ Պարտիզակցիք իրենց զաւակները կը
պահեն և պետութեան ո՛չ պէտէլ և ո՛չ զօրք

կ'ուզեն տալ: Իզմիտի միւթէսարիֆը հաղորդած
էր ծերունի Ստեփանոս Արքեպիսկոպոսին՝ պա-
տերազմական նախարարին այս գանգատը:

Առաջնորդը անձամբ Պարտիզակ անցած
էր յորդորելու ժողովուրդը որ «կայսերը կայսեր,
Աստուծոյն Աստուծոյ» տայ: «Կառավարութիւնը,
ըսաւ, զօրք կ'ուզէ, Պարտիզակցիին մեծցուցած
կտրիճները կառավարութեանն են, պէտք է
մէջտեղ ելլեն բոլոր պահուրտածները, Եասախին
կամ Սոխմիարի լեռները ելած քաջերը, պէտք է
հայրենիքը թշնամիէն պաշտպանելու համար
կռուի երթան»:

Պատերազմի առաջին տարին էր: Առաջ-
նորդին այդ քարոզը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ՝
ծնողները որոնք իրենց զաւակները մութ սեն-
եակներու, առաստաղներու մէջ պահած էին՝
ակամայ զոգզղացին: Ամէնուն մտքին մէջ զեռ
թարմ էր քանի մը օր առաջ տեղի ունեցած
տխուր պատկերը:

Բեռ մը «չպուխ» տարուած էր Ազգային
վարժարանը, և միւստի ինչ ու զապիթներուն
ներկայութեան, հո՛ն դպրոց տարուած էին գե-
ղին գրեթէ բոլոր մտաւորականները, ուսուցիչ-
ները, երիտասարդ քահանաները, և այդ բեռ մը
չպուխը կոտորուած էր այդ անմեղներու թիկուն-
քին, լազուկներուն, գլուխներուն և սրունքնե-
րուն վրայ:

Զօրք ու զէնք պահանջած էին «Քիւչիւք
Հայաստան»էն:

Բոլոր ժողովուրդը, կին ու աղջիկ դպրոցին
երկու բակերը խռնուած՝ աղի արցունքով լա-
ցած էին ներսի աղիոգորմ վայնասուեներուն ի
լուր:

Այս տխուր պատկերը վերստին նկարուե-
ցաւ Ս. Յակոբի եկեղեցիին մէջ խռնուած հայ
հաւատացեալներու մտքին ու սրտին մէջ, երբ
Առաջնորդը կը յորդորէր — ականմայ անշուշտ —
զօրք և զէնք յանձնել կառավարութեան:

*
*
*

Ատենէ մը ի վեր արդէն չէր լսուած Լեոնի
ձայնը Ս. Յակոբի խորանին վրայ, ո՛չ ոք հա-
մարձակած էր փնտռել զինքը գիտէին անշուշտ
թէ ա՛ն ալ լեռը ելած է: Բայց այն կիրակին
երբ Առաջնորդը պիտի պատարագէր և վերեւի
յորդորական քարոզը պիտի տար՝ Լեոնն ալ վար
իջաւ լեռնէն: Այլեւս յոգնած էր այդ թափառ-
կոտ և անորոշ կեանքը ապրելէ: Իր նշանածին
և Յովհաննէս աղայի խորհուրդներուն մտիկը ը-
նելով՝ ուզեց «կայսերը կայսեր տալ», որոշում
տուաւ զինուոր ըլլալ:

Այն կիրակին, երբ ծերունազարդ Ստեփան-
նոս Յովակիմեան Արքեպիսկոպոսը պատարագեց

Պարտիզակի Ս. Յակոբ եկեղեցիին մէջ, չեմ գի-
տեր թէ իմ ծննդավայրը իր երկու հարիւր տար-
ւայ պատմութեան մէջ այդպիսի տխուր օր մը
ուենեցե՞ր էր, արցունքո՞տ, Լեւոգ Ուրբաթի լացի
գիշերէն աւելի:

Այդ օրը եկեղեցիին մէջ աչքի չէր զարներ
Լեւոգ Ուրբաթ օր խաչուող Յիսուս նազովեցիի
պատկերը, թայց այդ պատկերին տեղ իրրեւ կեն-
դանի խաչուածներ, չատե՛ր, չարուած էին Դա-
սին մէջ, Մուխթարներ, Մոսաւորականներ, Քա-
հանաներ, Ուսուցիչներ, ոմանք գլուխնին, ու-
րիշներ ձեռքերնին կապած: — Առջի օրուայ գա-
նակոծուողները:

Սրբազանը՝ ծովածաւալ ռազմութեան ներ-
կայացուց գանակոծուող երեւելիները, որոնք կը
հեկեկային տակաւին, պաղատեց որ ամէնքը ի-
րենց զաւակնին զինուոր դրկեն, զէնքերնին,
նոյնիսկ քիչ մը մեծ զանակնին ժամուն սեն-
եակը յանձնեն:

Շատեր մտադրեցին անսայ Սրբազանին և
Լեոն ալ որոշեց իր վերջին «Տէր ոգորմեա՛ն»
երգել և զօրք երթալ:

Երկու ամիս է որ Ս. Յակոբի սոխակը այս
տխուր կամարներուն տակ չ'ը երգած ու չէր
ալ գիտեր թէ թաղականութիւնը արգիլած էր
այս անսովոր օրերուն Աստուծո՛ւ «Ազգին Հա-
յոց ազատութիւն» խնդրել:

Երբ Լևոն Կոմիտաս վարդապետի «Տէր ոգորմեա՛ն»-ն երգեց՝ խո՛ր, մեռելային լուռութիւնը խորանէն մինչև ժամուն դուռը փռուեցաւ:

Դասէն՝ դպիրները, ամբողջ ժողովուրդը՝ ձերերը և տղաքները արձագանդեցին:

«Տէր ոգորմեա՛, Տէր ոգորմեա՛»:

Լևոն յուզումնալից թրթռումով մը, որ գնաց ունկնդիրներու մօին ասեղ խոթելու, սկսաւ.

Ամենասուրբ Երրորդութիւն,

Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն:

Դպիրները՝

Եկեղեցւոյ պայծառութիւն,

Ննջեցելոց արքայութիւն:

Լևոն՝ դե՛ռ աւելի ուժգնօրէն:

Եւ հիւանդաց առողջութիւն,

Ազգիս Հայոց ազատութիւն:

Ամէնուն սրտէն սարսուռ մը քայլեց: Դասին մէջ շարուած դանակոծեալ երեւելիները փորձեցին խեղդել, անյսելի՛ ընել Լևոնի վերջին պաղատանքը, Ազատութիւնը Հայ ազգին և մեծ ճիգով երգեցին «Ազգին մերոյ սէր, միութիւն»:

Բայց անոնք ամէնքը առջի օրուայ ծեծին տակ տկարացածներ էին, անոնց ձայնը չկրցաւ ժամուն պատուհանէն դուրս ելլել, մինչդեռ Լևոնի զիլ և ուժեղ ձայնը թափանցեց եկեղեցւոյ զբմբթը, երկնքի կապոյտը ու հասաւ անշուշտ վեր, վեր, ուր որ պէտք էր . . .

Եւ այդ ատեն շատ մը դէմքեր՝ Յովհաննէս աղային դարձան, թաղականութեան ատենապետին: Այդ նայուածքները ըսել կ'ուզէին, «փեսայիդ պատասխանատուն ես»:

Նուարդ նորէն փղձկեցաւ:

Պատարագէն ետք, թաղականները Լևոնը Առաջնորդին բերին ու ըսին.

— Դարման մը Սրբազան, ի՛նչ պիտի պատասխանենք:

Ի՞նչ պիտի ըսէր Առաջնորդը. «խաչեցէ՛ք» պիտի ըսէր:

— Տղա՛ս, բաւ դառնայով Լևոնին մենք ատենէ մը ի վեր Աստուծմէ մեր մտքովը կ'ուզենք Հայ ազգին ազատութիւնը. դուն աս նեղ օրերուն՝ երգելով ուղեցիր, Աստուած ձայնդ քեզի հետ պահէ տղաս, շատ ալ անուշ և րարձր երգեցիր, վախեմ՝ այսօրուայ քու աղօթքդ մինչև Ստամպոլ հասաւ:

— Սրբազան, այսպէ՛ս կ'երգէ Կոմիտաս վարդապետ:

— Այո՛, մեր սիրելի վարդապետն է, գրարեան վարդապետ, այսպէս անուշ և րարձր կ'երգէ, Պօլիս ալ այսպէս երգած է. բայց կ'ըսեն թէ զինքն ալ աքսորած են:

Լևոն խորխտաբար պատասխանեց.

— Սրբազան հայր, ես այսօրուրէն զինուոր եմ:

Բոլոր թաղականներուն դէմքին վրայ խոշոր ժպիտ մը խաղաց:

Սրբազանը ևս գոհ՝ ձեռքը Լեոնի գլխուն վրայ դրաւ և օրհնեց:

Պոլսոյ թերթերը կը գրեն թէ պատերազմը շուտով պիտի վերջանայ: Յովհաննէս աղա այդ օրը Լեոնը իր տունը ճաշի տարաւ և Նուարդին ներկայութեան խոստացաւ մինչ խաղաղութիւնը իր աղջիկը նշանած թողուր:

Երկրորդ օրը, կանուխ, Լեոնին որբեայրի մայրը, փոքրիկ Կարպիս եղբայրը, Յովհաննէս աղան և Նուարդ Պարտիզակի նաւահանգիստը իջան: Լեոն իզմիտէն եկող շոգենաւով Գարամուսալ «չիւպէ»նին պիտի երթար, հոն ներկայանալու և զինուորական համազգեստ ստանալու համար:

Ս. Յակոբի սոխակը պիտի հեռանար:

Նուարդ իր ցաւերուն մէջ պիտի չթառամէ՞ր արդեօք:

Սուր ձայնով ֆշաց շոգենաւը, որ բեռնաւորուած էր երիտասարդ ճամբորդներով, գրեթէ ամէնքն ալ զինուորացու:

Լեոն իր բաժանման բոպէին չկրցաւ արգունքները զսպել, ակամայ արտասուեց իր մօր և Նուարդին հեկեկումներուն դիմաց: Յովհաննէս աղային աչքերն ալ լեցուեցան:

— Նուա՛րդ, այս բաժանումը կը սոսկացնէ

զիս, արդեօք ողջ առողջ պիտի վերադառնա՞մ: Նուարդ աչքերը սրբեց և շատ միամտօրէն առնական շեշտով մը պատասխանեց.

— Պատերազմի դաշտին վրայ եթէ բոլոր զինուորներն ալ մեռնին՝ դուն եթէ ուզես կ'ապրիս. «Տէր ողորմեա՛ն» երգէ: Տէրը քեզի՛ ալ պիտի ողորմի, ինծի ալ:

Շոգենաւը սուլեց:

— Երթաս բարով, պատերազմը շուտով կը վերջանայ, ցտեսութի՛ւն.

Շոգենաւին անիւները ա՛յնքան աղմկեցին՝ որ անլսելի բրին ցամաքը մնացողներուն ողջերթի և հրաժեշտի խօսքերը:

Այս օրէն ետք Պարտիզակի եկեղեցիին մէջ ա՛լ չսուեցաւ Լեոնի «Տէր ողորմեա՛ն», կարծես սև բուեր կեցած անոր տանիքին վրայ՝ վա՛ր կը ճնշէին աստղազարդ ձեղունը և բոլոր աղօթող սրտերու վրայ երկիւղի, անորոշութեան ծանր կափարիչներ կը դնէին:

Ամէն կիրակի Նուարդ գլխիկոր կը կենար վերնատան մէկ անկիւնը, կարծես անակնկալ ցուրտէ մը խորշումած վորդի կոկոն մը, ըլլար, որ կախուած կը մնար ճղիկի մը վրայ:

*

Պատերազմը կը ճիւղաւորուէր: Շարաթէ

շարաթ մեծ ու պղտիկ ազգեր՝ նոր ճակատներ կը կազմէին. իրենց առկախ հաշիւները մաքրելու համար՝ զէն ի ձեռին կ'ամ Համաձայնականներուն և կամ Դաշնակիցներու կողքին կը կենային:

Տաճկաստան, ինչպէս ըսինք, Գերմաններու կողքին կուեցաւ՝ ընդդէմ Ռուսիոյ, Ֆրանսայի, Անգլիոյ:

Թուրք պետութեան ճակատագրի վարիչները՝ վախնալով որ մի՛ գուցէ Հայերը ի նպաստ Ռուսիոյ գաղտնօրէն դաւադրեն իրեն՝ Գերմանիոյ խորհրդով որոշեց Անատոլիոյ մէջ հայ չձգել: Հայերը ուրեմն, իբրեւ թշնամի տարր տեղահանուեցան Երզնկայէն սկսած մինչև Իզմիտ, Էնկիւրի, Պարտիզակ: Նախ ամբողջ Բիւթանիոյ հայութիւնը կ'աքսորուի: Պարտիզակ իր 12,000 բնակչութիւնով դեռ իր տեղը կը մնար: Ժողովուրդը իր ղէնքերը յանձնած էր արդէն կառավարութեան և յանձն առած էր պահանջուած կարմեր ոսկիները վճարել. ամէնքը այն լուսով էին թէ Պարտիզակ չպիտի տեղահանուի:

Մեր ազգային պատմութեան բոլոր էջերը մէկ մէկ վասակ ունին: Վասակունհի մը, զրգախտաբար Պարտիզակցի, եկաւ մրտաւելու այդ մաքուր հայ ժողովուրդին պատմութեան էջերը: Այդ վասակունհին. — թող այդպէս կոչենք այդ աղջիկը՝ առանց իր հայկական անունը տալու —

ապերախտ, հայատեաց միւստիրին կինն եղաւ, Բոլոր իր տարեկիցները թքին այդ ազգուրաց աղջկան երեսը և անիկա միւստիրին կինն ըլլալու համար պայման դրած էր.

— Բոլոր Պարտիզակցիները պէտք է տեղահանես, ըսաւ, որպէսզի առանց ամչնալու ման գամ փողոցները:

Եւ որպէսզի միւստիրը կարենայ տեղահանել՝ այդ մատնչուհին նոյնիսկ իր մերձաւոր աղաւթներուն պարտէզներու մէջ թաղուած զէնքերու տեղերը յայտնեց:

Շատ շուտով եկաւ հրամանը՝ Պարտիզակը տեղահանելու:

Նախ գիւղին երեւիլները բռնեցին և Էսկիչէհիրի կողմը քշեցին: Նուարդին հայրն ալ այդ երեւիլներուն մէջ էր իբրեւ թաղականութեան ատենապետ:

Ամբողջ շարաթ մը Պարտիզակցիք իրենց ունեցածն ու չունեցածը հրապարակ հանեցին՝ Պոլսէն հասած հրեաներուն և չըջակայքէն եկած Կիւրճիներուն և Յոյներուն վաճառելու համար:

Այնքան շատ էր վաճառ հանուած ապրանքը, և այնքան քիչ գնողներու թիւը՝ որ չնչին գիներով կը տրուէին թանկագին առարկաները:

Մուստիլը վերջին իրիկունը շուկային ուրոշեալ սովորական անկիւնները իր աղիողորմ

ձայնով միևտիրին հրամանը յայտարարեց: Յաջորդ օրը ամէնքը պէտք է գիւղէն նաւահանգիստ իջնեն:

Երկրորդ օրը, դեռ արեւը Դեղնթան աղբիւրի կանաչ ծոցէն չեյած՝ բոլոր ժողովուրդը տասը հազարէ աւելի հայ բաղմուլթիւնը, իր երեք հարիւր տարուայ օճախը թողուց, ամայութեան և լռութեան մէջ ձգեց իր Լուսաղբիւրը, Սոխմիարը, Յատկան ջուրը և նաւահանգիստ իջաւ:

Նուարդին մայրիկը և Լեոնին մայրը կողք կողքի նստան սպասելու նաւի մը որ զիրենք իզմիտ անցրնէ:

Գացին այդ անտիրականները քաղաքէ քաղաք, գիւղէ գիւղ, ապրեցան այն սոսկալի կեանքը՝ որ կրկնութիւնն է այն միեւնոյն պատմութեան՝ որուն ենթարկուեցաւ 1915 թուին Հայաստանի և Անատոլուի մէջ ապրող հայ ժողովուրդը:

Նուարդին և մօրը միակ մխիթարութիւնն եղաւ՝ այդ դառնալից օրերուն Յովհաննէս աղային հանդիպիլ Էսկիչէհիւրի մէջ:

Էսկիչէհիւրի դաշտը, որուն հորիզոնին վրայ կապոյտ երկինքը կ'իջնայ՝ ամիսներով անկողինն եղաւ մօտ 100 հազար հայութեան: Անօթութեան և աղտոտութեան հետեանքով ծայր տուին փոխանցիկ հիւանդութիւնները: Զուրի պակասը մեծապէս նպաստեց հայ կեանքերը

քաղելու պործին: Հազարներով հայեր մեռան. այդ թուին մէջ էին նաեւ Նուարդին հայրը և Լեոնին մայրը: Հիւանդկախ մայրը դեռ կ'ապրէր:

Ախ, ո՛րքան սրտանց աղօթած է Լեոնս. «Եւ հիւանդիս առողջութիւն»:

Թայեալէն հրաման կու գայ հիւանդ մեծ կարաւանը զէպի առաջ, զէպի խորերը քչել, զէպի աւագները՝ ուր արեւը աւելի կ'իջի է, ուր ջրոյ սովը պիտի նպաստէ դե՛ռ աւելի արագօրէն խլելու հայ կեանքերը:

Նուարդին մայրն ալ չդիմացաւ այլևս այդ տաքին ու անօթութեան, քիչ ետք թէ՛ ինք և թէ՛ մայրը վրանին տակ անկողին ինկան:

— Ախ, «Տէր ողորմեա՛» մը Լեոն, կը կրկնէր միամիտ աղջիկը իր նոպաներուն մէջ, կարծելով որ մօտն է նշանածը:

Այդ վայրկեանին, Լեոնի փոքր եղբայրը Կարպիս պտիկ մը ջուր կու տար, ու Նուարդ երբ կը սթափէր՝ կը սկսէր լալ ինքնիրեն հարցնելով.

— Արդեօք տակաւին կ'ապրի՞ Լեոնս. եթէ կ'ապրի ինչո՞ւ չաղօթեմ ինծի համար:

Նուարդ ականջը երևակայուած ձայնի մը կու տար. Լեոնն է որ կ'երգէ Պարտիզակի եկեղեցին մէջ. Ա. Յակոբի սոխակն է որ կը գոռայ.

«Ազգիս Հայոց աղատութիւն,
Եւ հիւանդաց առողջութիւն»

Կը դառանցէ նորէն նուարդ: Դուրսը ո՛չ
ժամ կայ և ո՛չ խորան, ո՛չ մօմ կը վառի և ո՛չ
քահանան կ'աղօթէ խորանին վրայ . . . զուրսը
մ'եռելային լուսութիւն մը կալ միայն, մարդիկ,
հայ մարդիկ կը մեռնին զիակնին աւազին վրայ
թափթփելով և խո՛ւլ ձայն մը միայն կը լսուի . . .

«Աշխարհ ամենայն

Առ իս նայեցեալ

Ախտակից լերուք,

Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛ . . .»

Հայ մեռելներու քայլերդը:

Լեոն Գարամուսալ հասած օրն իսկ զին-
ուորական հին ու պատռտած համազգեստ մը
վրան առնելով՝ թուրք զինուոր մը եղաւ: Իր
տասնապետը շատ կը չարչրկէր զինքը և ամէ-
նէն ծանր գործերը անոր կը յանձնէր:

Որովհետեւ էնվէր կը վախէր հայոց ձեռք
հրազան տալ, որ չըլլայ թէ օր մը զայն իրենց
շէմ գործածեն Ռուսին կողքին՝ Գարամուսալի
հայ և յոյն զինուորները Եալովայի մօտ եղող
«մինա»ները զրկեցին, իբրեւ թէ տաժանակիր
աշխատանքի դատապարտուածներ ըլլային: Լե-

ւոնն ալ ատոնց մէջ էր. ինքն ալ 100 մէթր
խորը, մութին ու ջուրին մէջ աշխատելու
իջաւ:

— Բանէ՛ կեալուռ. կ'ըսէր իրեն թուրք տաս-
նապետը՝ հրացանին կոթով անոր թիկունքին
հարուած իջեցնելէ ետք: Ու Լեոն կը բանէր
անընդհատ:

Օր մը, տասնապետին բացակայութեան՝
Լեոն «Տէր ողորմեա՛» մը երգեց մութ ու խո-
նաւ աշխատանոցին մէջ: Բոլոր միւս զինուոր-
քանուորները՝ Յոյներ, մեծ մասամբ հայեր՝ գոր-
ծերնին ձգած զմայլանքով մտիկ ըրին: Զգա-
ցին որ խուռնկի հոտ կու գար պատերէն, մոմեր
կը վառէին կարծես ամէն աշխատաւորի քով:

— Դուէն երգէ՛, մի՛ աշխատիր, մենք քու
տեղդ ալ կը բանինք, բսին նոյնիսկ Յոյները:

Հարիւրապետը որ այցելելու եկած էր՝ գամ-
ուած կիցաւ երբ Լեոնի երգը լսեց, յետոյ անոր
մօտենայով՝ ձեռքը ուսին վրայ դրած ըսաւ.

— Դուէն տղաս, հոս ի՞նչ գործ ունիս. այս
խոնաւութիւնը քու ձայնդ կը փճացնէ:

— Պատրաստ եմ ձեր հրամանին, պատաս-
խանեց Լեոն:

Լեոն Եալովայի դպրոցին երգի ուսուցիչ
անուանուեցաւ, փոքրիկ խմբերգ մը կազմեց,
քանի մը մեծ տղոց ջութակ սորվեցուց:

Լեոնի գործը այլեւ հանգիստ էր. միայն

Թէ իրեններուն և Նուարդին կարօտը կը քաշէր: Չափէն աւելի մտահոգուեցաւ, լրագիրներէն իմանալով թէ Պարտիզակի ժողովուրդն այ տեղահանուած է:

Լուր հասաւ թէ երկու շարաթ վերջ էնվէր փաշան Եալովայէն պիտի անցնէր: Հարիւրապետը հրամայեց Լեոնի որ աշակերտներուն թըրքական քայլերդը սորվեցնէ որպէսզի փաշային հասնելուն երգեն:

Էնվէր չէր սպասեր այս չքեղ ընդունելութեան. թուրք տղաքը ջուլթակներու ընկերակցութեամբ ազգային մարշը երգեցին. Լեոն թէ՛ ջուլթակահարեց և թէ՛ երգեց: Իր ձայնը ա՛յնքան հրաշալի էր՝ որ փաշան աչքը անոր յառած մտիկ ըրաւ. յետոյ իր քով կանչեց Լեոնը, դրամ տուաւ տղայոց բաժնելու համար և հարցուց թէ ի՛նչ կը փափագի խնդրել:

— Վէսիքա մը, փաշա, երթալու մայրս տեսնելու:

— Տուի, պատասխանեց էնվէր:

Երկու օր ետք Լեոն այդ վէսիքայով դէպի Գոնիա մեկնեցաւ իր մայրը և Նուարդը գտնելու համար:

Թալէադ և էնվէր որոշած էին բնաջնջել

Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ բնակող հայու-թիւնը, բայց կը խնայէին իրենց փամփուշտներուն:

Ի՛նչ անուշ մահ պիտի ըլլար մեռնիլ ա-կընթարթի մը մէջ, առանց այն երկար և տա-ժանելի հոգեվարքին ենթարկուելու:

Նուարդին մայրը այդ անտանելի հոգե-վարքին մէջ՝ զետնին վրայ կը չարչրկուի իր ազջկան աչքերուն դիմաց:

Խեղճ ազջիկը իր թաշկինա՛կն ալ ծախած էր պուտ մը ջուրի համար:

Չէր գիտեր, «Տէր ողորմեա՛» մը ըսէր իր մօրը առողջութեան համար, թէ խնդրէր Աստուծոյ մէ որ զիրենք ալ հայրիկին քով կանչէ:

Յանկարծ տեղատարափ անձրև մը սկսաւ, որ երեք օր տեեց. Նուարդին մօր այրուող մարմինը ջուրերու մէջ մնաց: Վրանը ջրով լեցուելով լճակ մը դարձաւ. ինչպէս զուրսի դաշտը մեծ ծով մը:

Նուարդ, օր մը, այս անվերջ չարչարանք-ներուն մէջ յուսահատած՝

— Մայրի՛կ, բսաւ, պիտի դա՞յ օր մը որ կարենանք տունի մը պատին տակ նստիլ:

Մայրը չպատասխանեց: Ան անձայն, առանց հառաչանքի իր յաւիտենական քունը քնացած էր: Նուարդ ատոր չէր անդրադարձած:

Դուրսէն ուրիշ մէկը պատասխանեց.

— Պիտի գայ Նուարդ այդ օրը պիտի գայ չուտով . . .

Լեոնն էր ներս մտնողը:

Նուարդ նախ երազ կարձեց. բայց չէ՛, ինքն է, այո՛ Լեոնն է:

— «Տէր ոգորմեա՛» մը Լեոն, մայրս միայն մնաց, հիւանդ է . . .

Երկու նշանածներն ջուրին մէջ ծռենկի եկան ու մեղմօրէն երգեալ . . .

«Տէր ոգորմեա՛, Տէր ոգորմեա՛»:

Հիւանդը բաց աչքերը չգարձուց իր զաւակին, միշտ վերը, վերը յառած մնացին անոնք:

Աղջիկը այլայլած մօրը այս երեոյթէն՝ անոր ձեռքերը իր ձեռքերուն մէջ ուղեց առնել: Սոսկաց, սառէ՛ն աւելի պիտի էին անոնք: Զորցած աչքերէն արդունքներ սահեցան և Լեոնին հետ հեկեկալով միասին շարունակեցին երգել.

«Ամենասուրբ երրորդութիւն

Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն,

Ննջեցելոյս արքայութիւն,

Աղգիս Հայոց ազատութիւն»:

Դեռ իրենց մեռելը չէին թաղած երբ օտտի կանները հրամայեցին վրանները վար առնել և աքսորի ճամբան շարունակել:

Անգութ պաշտօնեաները ո՛չ հիւանդը նայեցան, ո՛չ մեռելը. ժողովուրդը առաջ քշեցին հրացաններու կոթով, առաջ, դէպի Տէր-Զոր,

այդ չորցած, կմախք դարձած հայութեան մնացորդը:

Այդ տեղափոխութեան ատեն, — գիտեն բոլոր այդ Գողգոթայէն դարձողները — հրաման մը եկած էր երիտասարդ երկսեռ սերունդը անձանօթ վայրեր տանելու: Շատ մը աղջիկներ և տղաքներ ուրախութեամբ զատուեցան իրենց ծնողքէն, կարճելով թէ երջանկագոյն կեանք մը ապրելու կ'երթան:

Ու տարուեցան անոնք բոլորովին անյայտ տեղեր: Քանի մը հարիւր այդ երիտասարդները երբ կիրճի մը մէջ հասան՝ հրամայուեցաւ հոն մնալ ու առաջ չերթալ:

Նուարդ, Լեոն և Կարպիս այս խումբին մէջ էին, անբաժան իրարմէ:

Յաջորդ օրը մեր այս նահատակները սոսկումով տեսան հարիւրաւոր հրացանակիր զինուորներ:

Ջապիթները հրամայեցին որ կարգաւ շարուին: Յիսուս քայլ հեռու զիմացնին զիրք բռնեցին հրացանակիր զինուորները:

Բարձրագոյն զինուորականը գէթ գութը չենեցաւ հրամայելու՝ որ այդ անմեղ զատապարտեալները իրենց այս նորօրինակ և անսովոր կերպով հոգեվարքին մէջ ազօթեն Աստուծոյ:

Ինչպէ՛ս ազօթէին անոնք՝ որ վեց ամիսներէ ի վեր աւազուտ անապատներու վրայ,

կամ ցեխոտ դաշտերու մէջ. կամ գիականերով ծածկուած լեռներու կողքին չէին հանդիպած իրենց բարի Աստուծոյն, զոր թողած էին իրենց գիւղերը, իրենց եկեղեցիներուն մէջ . . .

Քարսիքս դարձած՝ — չրսելու համար չարսիքս դարձած — երբեմնի աստուած ով սխ երկտասարդները չուզեցին իրենց աչքերն իսկ վեր, երկինք բարձրացնել, գթութեան հայեացք մը ուղեղու համար Արդար Աստուծմէ:

Այս հողամասին վրայ Ալլահն կ'սպրէր, ա'ն կ'իշխէր, զոր մեր բոլոր նահատակները կ'ատէին: — Ազօթքնիդ ընէ՛ք Ալլահին, սաստկօրէն հրամայուեցաւ ծուռկի եկած անու: մահուան սպասողներուն:

Այն ատեն Նուարդ ու Կարպիս Լեոնի վիզը ինկան, աղաչեցին որ «Տէր ողորմեա՛» մը երգէ:

Լեոն ու քանի մը հայրենակիցներ երգեցին, իսկ միւսները մտքերնին դէպի իրենց սիրելիները՝ աչքովնին երկնքի կապոյտին մէջ փնտռեցին իրենց բարի և արդար Աստուծոյ:

«Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛

Ամենասուրբ Երրորդութի յ.

Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն,

Եւ գերեզման ազատութիւն»

Յանկարծ Նուարդին ղէմքին վրայ յոյսի և աղատութեան ժպիտ մը խաղաց: Ան փտահ էր

թէ մայրը գերեզմանէն ետ դարձնող բարի Աստուծոյն գութ պիտի տար դահիճներուն ու զիրենք պիտի աղատէր մահուան ճիրանէն. պիտի չթողուր որ զինուորներու հրացանները բանէին:

Ազօթքը շարունակուեցաւ.

«Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛,

Յիսուս փրկիչ, մեզ ողորմեա՛»:

Ու անա, բոպէ մը ետք հարիւրապետին հրամանին վրայ՝ հրացանները երկու երեք անգամ շաչեցին. գնդակները հորիզոնական ուղղութեամբ խրուեցան հայ մատղաշ սրտերու կամ կուրծքերու մէջ, ու ակնթարթի մը մէջ հարիւրաւոր ստուերի նմանող մարմիններ զիւակ եղած՝ ինկան չոր աւաղին վրայ:

Այդ ատեն, մարը մտնող արեւը տազնապած՝ ամպի կտորներ կը փնտռէր անոնց ետին պահուրտելու համար:

Սեփսե ամպեր եկած էին կապոյտ երկինքը ծածկելու, որպէսզի մեր բարի Աստուծոյն չտեսնէ եղածը և չսէ:

«Տէր ողորմեա՛»ն:

*

Հեռուն, հորիզոնին վրայ արիւնոտած ամպերու ծոցէն արթնցաւ Արեւը:

Լուռ էր ամբողջ կիրճը:

Ո՛հ մէկ միջատ չէր ըզզար, ոչ մէկ թռչուն
կը համարձակէր այդ օդը խաղելու:

Արեւը կարծես կարմիր ամպերէն չէր ուզեր
կլկեր, իր մեղմ ճառագայթները չցցելու համար
այն շատ մը արիւնշաղախ դիակներուն վրայ՝
որոնք փռուած էին գետինը, կամ ինկած իրա-
րու վրայ:

Այդ հարիւրաւոր սպաննուածներէն ոչ մէ-
կը կը շնչէր, ամէնքն ալ լուռ էին, յաւիտենա-
կանօրէն լուռ, ինչպէս գետինը իրրուցան ին-
կած քարերը:

Բայց յանկարծ տղեկ մը սրթնցաւ, մեծ
ահուզողով գլուխը վեր բարձրացուց մեռած
կուրծքի մը վրայէն: Նայուածքը մինչև հեռուն
պտտցուց, ուր մօտի դիակներուն պէս մարմին-
ներ փռուած էին:

Ո՛հ մէկը կար երէկուան գինուորներէն՝
որոնք, լաւ կը յիշէր, հրացանին իրենց վրայ
ուզողցին երբ դեռ կ'աղօթէին:

Այս պատանին իր մօտը պառկող երիտա-
սարդին դարձաւ, ճանչցաւ, իր եղբայրն էր, ձայն
տուաւ:

— Եղբայր, Լեոն եղբայր:

Եղբայրը չուզեց արթննալ մահուան քու-
նէն:

Տղեկը միւս կողմի դիակին դարձաւ ու
անո՛ր ալ ձայն տուաւ:

— Նուա՛րդ քոյրիկ, Նուա՛րդ քոյրիկ
Նուարդն ալ չուզեց արթննալ:

Այդ ատեն սարսուռով նորէն քիչ մը հե-
ռուն դիտեց:

Կարծես, քիչ մը հեռուն, ուրիշ պառկող
մը կամաց մը գլուխը վեր հանեց և իր սրտին
վրայ ժպիտ մը ծաթեցուց:

Այո՛, վերջապէս ուրիշ մէկն ալ կ'ապրէր:

Ոսկրոտ պատանի մը, կիսամերկ, որ իրեն
մօտեցաւ սոգոսկելով և հարցուց:

— Անունդ ի՞նչ է, հայրենակից:

— Կարպիս, հապա քո՛ւկդ:

— Իմ անունս Յովհաննէս է:

— Ո՞ր կողմերէն ես:

— Ակնցի եմ:

— Ես ալ Պարտիզակցի եմ, ըսաւ Կարպիս:

Ու մօտի երիտասարդը ցոյց տալով՝ ըսաւ,
«ես եղբայրս է, աս ալ իր նշանածը»:

Յովհաննէս և Կարպիս ամբողջ օրը քով
քովի պառկեցան, իրրե թէ գնդակահարուած-
ներ ըլլային: Ու իրիկունը, երբ աստղերը երե-
ւալ սկսան՝ երկուքը ծուռկի եկան մեռելներու
այդ բացօդեայ զերեզմանին մէջ ու միասին ա-
ղօթեցին:

«Ամենասուրբ Երրորդութիւն,

Տուր աշխարհիս խաղաղութիւն,

Ննջեցելոց արքայութիւն,

Աղգիս Հայոց ազատութիւն:
Տէր ողորմեա՛, Տէր ողորմեա՛,
Յիսուս փրկիչ մեզ ողորմեա՛»:

Նուարդ իր միամիտ նայուածքով, ինն
ջերմեռանդ հաւատք արտայայտող զէմքով հոն
գեանին վրայ մնացին: Չշարժեցան բնաւ:

Յովհաննէս և Կարպիս միասին, գաղտնի
գողի փախան ղիակներու մէջէն:

Երէկուան գնդակահարութենէն միայն ալս
երկուքը ազատած էին:

Տէրը միայն իրե՛նց էր ողորմեր:

Ն Ո Ր Մ Ո Վ Ս Է Ս Ո Ի Հ Ի Ն

Անձրեւոտ օր մը, իրիկուան դէմ երբ Ար-
մ, տանի փողոցներուն մէջ ոչ ոք կ'երթեկէր՝
երեք ձիաւորներ բռնաւորուած երկերկու պար-
կերով յովի ու յողնած կանգ առին քաղաքին
ամէնէն գեղեցիկ մէկ տանը առջև:

Կաղ մըն էր ձիապանը, որ դրան ախը եր-
կու անգամ հնչեցուց և տան տիկինը իր աղ-
ջրկան հետ շտապեց անակընկալ հիւրը ներս
առնելու:

Հիւրը անծանօթ մը չէր, զիրար բարեկէ-
տք՝ տանտիկինը հարցուց.

— Իրմէ՞ն է:

— Այո՛, նամակ մըն ալ կայ, պատասխանեց
ու զայն անունը յանձնեց:

Աղջիկը աճապարանքով մը նամակը առաւ
և մայրիկին հետ ներս քաշուեցան, մինչդեռ
ձիապանը երեք ձիերուն պարկերը վար առաւ,
ձիանը ախոռը տարաւ և իբրեւ ընտանիքի հին
ծանօթ մը ներս գնաց:

Մայր ու աղջիկ սկսան նամակը կարդալ.

«Սիրելի կինս,

Նորէն վեց պարկ ալիւր կը ղրկեմ «Ստամ-

պոլու ալիւր»էն, ճեփճերմակ հաց պիտի ուտէք: Զմեռը կը մօտենայ, տպրելու համար պաշար պէտք է. մերիններուն ալ մաս հանէ մէջէն: Երբ անոնք իմ գրովս քեզի ներկայանան՝ անոնց ալ տուր պէտք եղածը: Սուվ պիտի ըլլայ» կ'ըսեն, ուշադրութիւն ըրէ:

Ս.մուսինդ»

Գրիգոր էֆէնտին էր նամակը ստորագրողը: Եւ ո՞վ չէր ճանչնար զինքը, պատանիներն անգամ լսած էին անոր անուէնը, մայրամիւլքի տէր, Կրմտանի գեղեցիկ տունը անորն էր. ուսումը Պարտիզակի բարձրագոյն վարժարանը ըրած ըլլալուն՝ «ինկիլիզ»երէն ալ գիտէր:

Բայց, ոմանք կը զարմանային թէ այդպիսի ուսեալ և հարուստ մարդ մը ինչո՞ւ իր տունը տեղը թողած օտար և հեռու տեղեր տարիներով զարիպ կը մնայ ու Պոլսոյ խաներուն անկիւնները կը գիշերէ:

Գրիգոր էֆէնտին կինը գեղեցիկ առտու մը լուսցուց: Արեւ ի՞նչ մաքուր կ'արթննայ իրենց տանը զիմացի կանաչներուն մէջ: Երէկուտան յորդ անձրեւները կարծէք լուացած էին զայն, այնպէս ջինջ էին անոր ճառագայթները:

Տիկինը գնաց ձիապանն ալ արթնցուց, Շապին Գարահիսարէն անընդհատ ճամբորդելէ ետք յոգնած էր խեղճը և չէր ուզեր աչքերը բանալ, բայց պէտք էր արթնցնել: Առտու կանուխ ընելիք գործեր ունէր:

Կաղը, իր քովի մէկ նամակն ալ, որ կտոր կտոր ըրած զգեստներուն մէջ կարած էր՝ իր հասցէին տարաւ:

Սիմոն (ասոր ուղղուած էր նամակը) անմիջապէս Գրիգոր էֆէնտին տիկնոջ ներկայացաւ: Պարկերը բացին: Ի՞նչ պատուական ալիւր: Բիշ մը խորը կարծր բան մը եկաւ տիկնոջ ձեռքը. չտակաց, առաջին անգամը չէր որ ան Ստամպուլու ալիւր կ'ընդունէր և մէջէն ծրարներ կը հանէր:

Լրագիրներով փաթտուած ծրար մը, զայն բանալու պէտք չունէին, գիտէին թէ ի՞նչ կը պարունակէր. կամ վեցհարուածեան և կամ փամփուշտ:

Ու հիմակ մեր ընթերցողները չպիտի զարմանան թէ ինչո՞ւ Գրիգոր էֆէնտին տունն ու տեղը, կինն ու զաւակները ձգած Պոլսոյ խաներուն անկիւնները կը լուսցնէր:

Գաւառի հայութիւնը ա՛լ յուսահատած թուրքին ու քիւրտին ըրած աւարառութենէն, պատիւի բռնարարումէն, առեւտրողումներէն չատոնց արդէն ըմբոստացեր էր, և ազատութեան զաղափարին փարած հայորդիներ յեղափոխական զրօշը պարզած էին, զէնքին ապաստանած, իրենց ինչքը և պատիւը փրկելու համար:

Հնչակեան կուսակցութիւն էր այդ անդրաշնիկ յեղափոխական կազմակերպութեան անունը:

և Գրիգոր էֆէնտին այ երբ Պարտիզակէն դարձաւ՝ այդ կուսակցութեան անդամ և համակիր՝ բոլոր իր հայրենակիցները յեղափոխական բրաւ և ուզեց զամէնքն ալ զինել:

Գրիգոր էֆէնտի Պոլիս կեցած զրա՞ կը ճարէր և զայն Շապին Գարահիսարի իր ընկերներուն կը զրկէր, որոնք ալիւրի պարկերով Արմէտան կը հասցնէին զէնք և փամփուշտ:

Այդ օրն իսկ պարկերը պարպուեցան, և իրիկունը, երբ մութը կոխեց՝ հիւրերը Գրիգոր էֆէնտիին տունէն մէկիկ մէկիկ զաղտազոզի դուրս ելան: Ամէնքն ալ ծանրաբեռնուած էին զէնքերով:

1914-ի ամառն էր: Արմտանի մէջ խուլ լուր մը տարածուեցաւ, յետոյ լրագերներուն մէջ ալ կարդացուեցաւ թէ համաշխարհային պատերազմ սկսած է:

Գրիգոր էֆէնտին Պոլսէն չէր դառնար, հակառակ անոր որ իր երկրորդ ազլիկը Նարդուհի անդրանիկ զաւակ մը ունեցած էր:

Ինչ սիրուն թոռնիկ մը, երբ իր թուխ զէմքին վրայի վառվառն աչքերը կը բանար՝ կարծես իրկու աստղեր կը ծնէին պայծառ երկինքին վրայ: Անունն ալ Արեւայոյս զրին: Ո՛չ

մէկ կնքահայր ուրիշ յարմարագոյն անուն չպիտի գտնէր:

Ամիսներ կ'անցնին, Արեւայոյսը օրէ օր կը մեծնայ և կը գեղեցկանայ:

Համաշխարհային պատերազմը կը շարունակուի, երբ Արեւայոյս հազիւ կը սկսի ոտքի ելլել՝ Արմտանի հայ կտրիճներն ալ զէնքի տակ կը կանչուին: Թուրքն ալ պատերազմին սկսած է մասնակցիլ: Շատերը չեն ուզեր թուրք բանակին ծառայել, խուժը խուժը զինուած սարերը կ'ապաստանին: Լուր կը հասնի թէ ուրիշ գաւառի հայերը սկսած են տեղահանուիլ: Ժողովուրդը անորոշ ապագային առջև կը դողդալ:

Գրիգոր էֆէնտիին կինը չուարած է, մեծ փեսան Ամերիկա գացած է, պղտիկն ալ, Արեւայոյսին հայրը, զէնքի տակ կանչուած, ու ամուսինը տակաւին Պոլսէն չի դառնար:

Չարաբաստիկ ուրբաթ առտու մը, երբ գեռ տունէն ոչ ոք ելած էր՝ քանի մը մուսնետիկներ Արմտանի փողոցներուն մէջ իրենց ամէնէն զօրաւոր ձայնով միւտիրին հրամանը յայտարարեցին: Աքսորէն երեք օր առաջ էր: Հայերը պէտք է որ իրենց կարասիները պազար տանէին վաճառելու:

Մարիամ հանըմ, ինչ որ ունէր վաճառեց, ստակները ոսկիի վերածեց և ամէնուն մէջքին մէկ մէկ քէմէր կապեց: Ամէնէն մեծ քէմէրը Արեւայոյսին վիճակուեցաւ:

Երկուշաբթի առտու, երբ բոլոր հայ ժողովուրդը իր պապենական օճախները թողուց ու արցունքով հեռացաւ՝ այդ օրն իսկ գուժուեցաւ ոսկանութիւնը Արեալոյսին հայրիկին:

Դեռ արցունք ունէին աքսորականները, երկու ժամուայ ճամբան հայ արցունքով թըրջուեցաւ:

Թուրք ոստիկանները թոյլ տուին որ դաշտին վրայ վրանները շտկեն և հոն գիշերեն:

Յաջորդ օրը դեռ արեւը չեղած ժողովուրդը վրանները վար առաւ և ստիպուած ճամբան շարունակելով Եփրատին մէկ ճիւղին վրայ գտնուող Հասաճապատ գիւղը հասաւ: Տեղւոյն հայ րնակչութիւնը օր մը առաջ արդէն աքսորուած էր: Հազիւ թէ այս գիւղը հասան՝ ոստիկանապետը հրաման ըրաւ որ այր մարդոց ձեռքերը կապուին ու ծառերու վրայ կախուին:

Ի զո՛ւր ժողովուրդը կու լար ու կը պաղատէր որ ազատ արձակուին:

«Մինչև որ 12 Արմտանցիները երեան չելին՝ ոչ մէկը պիտի ազաւամ» կ'ըսէր ոստիկանապետը:

Քանի մը ունևորներ դրամ հաւաքեցին և ոստիկանապետին տալով կրցան մէկ-երկու ժամ ուշացնել մահապատիժը:

Նորէն ճամբայ ինկան և հասան Եփրատի եզերքը:

Եփրատը ինչպէ՛ս կատաղօրէն իր ճամբան կը կտրէ: Եւ ինչպէ՛ս կը սոսկայ ժողովուրդը՝ երբ վազող ալիքներուն հետ մանուկներու և մեծերու անչնչացած մարմինները կը տեսնէ, որոնք ո՛վ գետէ ո՛ւսկից կու գան և ո՛ւր կ'երթան, բայց յայտնի է որ անոնք ամէնքն ալ հայ զինակներ են:

Ոստիկանապետը կը մոռնայ երէկուայ իր ընդունած հարիւրաւոր կարմիր ոսկիները:

— Պայմանաժամր լրացաւ, կ'ըսէ և հրաման կ'ընէ այր մարդիկը ջարդելու:

Կիները, մատղաշ աղջիկները իրենց հայրերը և եղբայրները աղատելու համար ոստիկաններուն ոտքը կ'իյնան, նոյնիսկ պատիւնին կ'ուզեն զոհել իրենց սիրելիներուն կեանքերը վերկելու համար:

Երբ աքսորականներու դժբախտ խուժանը պատիւին ու կեանքին կոիւր կը մղէր իր մէջ, ալեհեր ծերունի մը բարձր քարի մը վրայ ելած, սրտին վրայ աւետարանը, աջ ձեռքով վեր բարձրացուցած խաչը՝ յուզուած շեշտով գոչեց.

«Սիրելի ժողովուրդ . . .»

Բոլոր ղէմքերը, պղտիկին ու մեծին, նոյնիսկ թուրք ոստիկաններուն, ղէպի ծերունին դարձան:

Ս. Ղևոնդի կենդանի պատկերն էր կարծես, սպիտակ մօրուքը խորչամած ղէմքէն

կախուած՝ կը փռուէր լայն կուրծքին վրայ:

Հառաչները, լալիւնները, խօսքերը լռեցին վայրկեան մը: Արմատանի անրասիր տէրհայրն է, Տէր Երեւում քահանան, հայրը ժողովուրդին: Ինքն էր որ երիտասարդ սերունդը իր ձեռքով մկրտած, շատերը պսակած էր:

Տէր Երեւում, երբ բոլոր աչքերը իր վրայ դարձած տեսաւ՝ այնքա՛ն յուզուեցաւ որ ձեռքի խաչը օդին մէջ երերալ սկսաւ:

Կրկնեց զէպի Եփրատ դարձած.

— Սիրելի ժողովուրդս, այս ջուրով մկրտեցի ձեզ ու այս տէրունական խաչով օրհնեցի զամէնքդ: Քրիստոնեայ ապրեցաք երկնքի արքաքայուցեալ արժանանալու համար: Ո՛չ խաչը ուրացէք և ոչ պատիւնիդ ծախեցէք: Մեր նախնիքը արհամարհեցին սուրն ու հուրը՝ նախընտրեցէք ջուրը նետուիլ քան թէ՛ ուրանալ մեր հայրերուն հաւատքը:

Քանի մը ոստիկաններ գաւազաններով յարձակեցան Տէր Երեւումի վրայ ու մեղ հարուածներ տուին անոր թիկունքին մինչև որ ան իր քարէ պատուանդանէն գետին ինկաւ:

— Տէրտէր, պիտի սպաննենք քեզ, ըսին կատաղի նալուածքներով ոստիկանները:

— Պատրաստ եմ մահին, պատասխանեց հաւատացեալ եկեղեցականը իր կուրծքը բանալով անոնց դիմաց:

Այդ րոպէին երրորդ ոստիկան մը եկաւ ծերունիին մօտը քը փետեց, ուրիշ մը գաւազանի հարուածներ իջեցուց անոր գլխուն. քիչ վերջ սուրերը շողշողացին Տէր Երեւումի վրայ, մինչդեռ ծողովսւրդը այնպիսի վայնասուէն մը փրցուց՝ որ կարելի չէր վրդոված Եփրատի ալիքներուն ձայնը լսել:

Երէցիկներ մինչդեռ անդին ուշաթափ գետին կ'իյնար, քանի մը երիտասարդ հայ աղջիկներ ճանկերով յարձակեցան իրենց բարի քահանան չարչարող ոստիկաններուն վրայ:

Ձարդի հրամանը տրուած էր:

Տէր Երեւում, առաջնորդը Արմատանի, խաչը ու աւետարանը կուրծքին, արիւնլուայ, իր վերջին ճիգերով գոռաց:

— Քաջութի՛ւն, սիրելի ժողովուրդս, ես կը մեռնիմ մեր նախնեաց հաւատքով, ամէնքդ ալ իմ ետեէս եկէք:

Հայ գլուխները գետին կ'իյնան: Կոյսերու, ծերերու ու մանուկներու գլուխները: Հայ դիակներէն հոսող արիւնը սկսաւ Եփրատը կարմիր ներկել:

Այն ատեն զիւղին ժամկոչը՝ այս դժոխալին տեսարանին առջև յիմարացած մազերը փետելով դիակներուն ու սուրերու մէջէն կը վազվրդէր երկինքին ու Եփրատին հետ խօսելով. «ի դուր ծառայեցի քեզի, խարուեր եմ, սուտ

են եղեր խաչն ու աւետարանը, թուրքին Ալլահը
յաղթեց հայուն Քրիստոսին»:

Իսկ երիցագոյն թաղականը, Յարեթ, այն-
քան մոլեռանդ՝ որ ոչ մէկ առտու և ոչ մէկ ի-
րիկուն եկեղեցիէն չէր բացակայած՝ այնպիսի
հայհոյանքներ ուղղեց երկնքին որ շատերը սար-
սափահար և յուսահատ իրենք գիրենք Եփրատ
նետեցին, գացին այլքներուն հետ մեռնելու:

Գրիգոր Էֆէնտիին կինը, Մարիամ հանրմ,
հարաձառ իր թուռերը մէկիկ մէկիկ Եփրատի
այլքներուն տուաւ. Արեալոյսը միայն մնաց, որ
այս րոյոր վայնասուններուն, ողբուկոծերուն
մէջ կը ժպտէր իր մեծ մայրիկին երեսին:

Քանի մը անգամ փորձեց զայն ջուրը նե-
տել, բայց փոքրիկը կարծելով թէ մեծ մայրը իր
հետ կատակ կ'ընէ, օտարձաձայն կը խնդար:

Յանկարծ ջարդի հրամանը ետ առնուեցաւ,
րոյոր արիւնոտ սուրերը պատեան մտան. Ժողո-
վուրդը աւելի՛ ևս տխրեցաւ. Այդ օրը ո՛րքան
անուշ էր մահը: Գրիգոր Էֆէնտիին մեծ աղջի-
կը Աղաւնի, երս կեսուերին և կեսրաւրին զիակ-
ներուն հանդիպեցաւ՝ խելագարի պէս վազեց
զէպի կամուրջը և ինքզինքը ջուրը նետեց:

Մարիամ հանրմ այս տեսնելուն՝ Արեալոյ-
սին երկու աչքերը համրուեց և զայն ալ գետը
նետեց իր միւս թուռներուն ետեէն:

Նարդուհին երբ տեսաւ որ իր քոյրը խոր

տեղ մը չիյնալուն չէր կրնար խեղդուիլ՝ իր մօր
ձեռքէն բռնած ըսաւ:

— Մայրի՛կ, այս կողմը նետուինք, հոս աւե-
լի՛ խոր է:

Այդ վայրկեանին չէթէները հասան բռնե-
ցին թէ Մարիամ հանրմը և թէ Նարդուհին, ու-
րիշներ ալ գացին Աղաւնին աղատելու, մինչդեռ
այլքները փոքրիկ Արեալոյսը Եփրատի եզերքէն
զէպի վար կը քչէին:

Ծառի ճիւղ մը Եփրատն ի վար կու գար
երբ Արեալոյս գետ նետուեցաւ:

Աղատարար ձեռքի մը պէս այդ փայտին
մէկ ճղիկը Արեալոյսին զգեստներուն անցաւ ու
չթողուց որ այդ գեղեցիկ արարածը գետամոյն
ըլլայ:

Հազիւ թէ երկու վայրկեան գացին, փայտդ
ու Արեալոյս կողք կողքի՝ գետեզերքը քարի մը
ղիմաց կանգ առին:

Քիչ մը հեռուն քրտարնակ գիւղակ մը կար:

Դեռատի քրտուհի մը իր ոչխարները ա-
ռած առտըւնէ ի վեր կ'արածէր զանոնք Եփ-
րատի եզերքը:

Քրտուհին այլևս յողնած էր դիտելէ չարա-
նը հայ դիակներուն:

Քիչ վերջ յանկարծ նշմարեց իր մօտիկը
քարի մը առջև կանգ առած փոքրիկ մը որ
աչքերը երկնքին կը ծիծաղէր:

Հինգ տարուան հարս եղած էր այս քըրտուհին առանց զաւակի մը մայր ըլլալու:

— Խեր է, — խորհրդածեց մանկամարդ կիներ— քանի որ Եփրատին ալիքները խնայած են այդ անմեղ փոքրիկին կեանքին, իմ ալ պարտքն է զայն ազատել ջուրէն ու ինծի որդի ընել:

Եւ այդ խաւարի մէջ մեծցած ու ապրած քրտուհին, հին օրերու Փարաւոնի աղջկան պէս Եփրատի ալիքներէն ազատեց Արեւայոյսը. ինչպէս Իսրայէլի ժողովուրդին փրկիչը Մովսէս:

Արեւայոյս, մէկուկէս տարեկան այդ գեղեցիկ աղջնակը, երբ մանկամարդ կնոջ գիրկը ինկաւ, երկու թաթիկները բացած՝ փաթթուեցաւ անոր վզին:

Այս սրտաճմիկ վայրկեանը բաւական եղաւ որ Քրտուհին իր ամէնէն տաք սիրով որդեգրէ անձանօթ կեամբունին այս աղջնակը:

Անմիջապէս Արեւայոյսին թաց զգեստները հանեց ու իր ֆէրէճէն գետին փռելով՝ անոր մէջ փաթաթեց:

Փոքրիկին մէջքին «քէմէր» մը կապուած գտաւ: Սիրտը զսղզալ սկսաւ: Նայուածքը չորս կողմ պտտեցուց: Եփրատին ալ նայեցաւ, անոր ալիքներուն հետ գացողները կոյր զիականեր էին: Ոչ ոք կր դիտէր զինքը:

Քրտուհին հիմա սիրտը հանգարտ՝ քէմէրը քակեց ու համրեց մօտ 50 կարմիր ոսկի:

«Ով գիտէ ո՛ր դժբախտ մայրը կապած էր այս ոսկիները» խորհրդածեց:

Ժամ մը չանցած Արեւայոյսին հագուստները չորցան, Քրտուհին իր առջև ձգեց ոչխարները, զիրկն առաւ նոր Մովսէսուհին և սովորական ժամէն շատ կանուխ տուն ուղղուեցաւ:

Քրտուհին ամուսինը երկու ամիսէ ի վեր զինուորութեան կանչուած էր: Տունը՝ պառաւցած հայատեաց կեսուր մը ունէր, որ այս տարածամ վերադարձին համար սրտնեղած՝ ոչ խարներուն նայեցաւ, որոնց փոքրը երէկուան հոգնեցուած չէին և բարկացած ըսաւ.

— Ի՞նչ պատահեցաւ . . . ո՞վ է այդ փոքրիկը:

Արեւայոյս իրրե թէ իր մեծ մայրիկն ըլլար այդ պառաւը՝ երկու թաթիկները երկնցուց:

— Մամա, մամա . . . աղաղակելով:

— Կեալուրի լակոտ է:

Արեւայոյս թաթիկները նորէն երկնցուց:

— Մամա, մամա, կրկնեց:

Պառաւը իր դէմքին քիչ մը անուշութիւն տուաւ, խիստ շեշտն ալ մեղմացուց և շարունակեց.

— Ի՞նչ գեղեցիկ աչքեր ալ ունի:

Այն ատեն մանկամարդ Քրտուհին սիրտ առած ոսկիին քէմէրը պառաւին ափերուն մէջ դրաւ ըսելով.

— Ալլահը տուաւ մեզի թէ՛ այս սիրուն աղջնակը և թէ՛ այս ոսկիները:

— Մամա, մամա, կը կրկնէր Արեւոյոյս:

Պառաւր ռսկիները անութին տակ սեղմած գրկեց Արեւոյոյսը և անոր այտերը համբուրելով ըսաւ. «Անուշիկ թոռնիկս Հազրէ»:

Այդ օրէն Հազրէ անուշով մեծցաւ Արեւոյոյս՝ քիւրտի այս պարզունակ տունին մէջ:

Մինչդեռ Արեւոյոյս ջուրէն աղատած, իրքե նոր Մովսէսունի մը, քրտական յարկին տակ ապաստան կը գտնէ՝ անդին իր մայրիկը և մեծ մայրը զտրնուրեկի նոր-նոր տանջանքներու մէջ կը դալարուին:

Այդ օրերուն լուր առաւ Մարիամ հանրմ թէ Պարսամ եղբայրը քիչ վարը սպաննուած է: Իր աղջիկները առած հոն շտապեց:

Պարսամ արիւնյուռայ անշնչացած գետին խռուած էր. եղբոր կիներ յուսահատած՝ զաւակները առած գետ նետուած էր:

Մինչդեռ Մարիամ հանրմ իր եղբոր դիակին վրայ ինկած անոր եղերական մահը կ'ողբար՝ քանի մը չէթէներ հայու մ'ը առաջնորդութեամբ եկան զինք գտան և մէկ կողմ կանչելով բսին:

— Բու ամուսինդ Ամերիկայէն դրամ բերել տալով զէնք գնած և Արմտան զրկած է: Կառավարութիւնը կը պահանջէ որ այդ զէնքերը իրեն յանձնես:

Մարիամ հանրմ անյողոցող շեշտով ըսաւ.

— Ոչ զէնքի տեղ գիտեմ և ոչ ալ այդպիսի լուր մը ունիմ:

— Լաւ խորհէ, զէնքերը երևան հանէ, որ թէ դուն և թէ աղջիկներդ ազատուիք:

— Ոչ լուր ունիմ և ոչ ալ զէնքի տեղ գիտեմ, կրկնեց Մարիամ հանրմ:

Այդ վայրկեանին փոքրիկ տղայ մը եկաւ Մարիամ հանրմին փաթթուեցաւ:

— Հօրքո՛ւր, մայրիկս ու եղբայրներս խղղուեցան. միայն զիս աղատեցին. ա՛խ հայրիկս, ո՛ւր էր թէ զիս ալ չաղատէին:

Այս պատանին՝ Պարսամի ամէնէն փոքրիկ զաւակն էր, Թաթուլ. ուշիմ և աշխոյժ տղեկ մը:

Չէթէները մէկդի հրեցին Թաթուլը ու նորէն իրենց խնդրին դառնալով՝ ըսին Մարիամ հանրմին.

— Աս զիչեր հոս սա վրանին տակ պառկեցէք, վաղը պէտք է ձեզ Արմտան տանինք որ պահուած զէնքերուն տեղը ցուցնէք մեզի:

Աղաւնի և Նարգունի արցունքը աչքերնուն կողք կողքի պառկեցան: Իսկ Թաթուլ իր հօրաքրոջ ծոցը կծկուեցաւ:

Գիշերը իր բոլոր տխրութիւնով մտաւ վրանին տակ՝ ուր պառկած էր այդ զմբախտ ընտանիքը: Թաթուլ տեսաւ որ հօրքուրը ընաւ չէր կրնար քնանալ. ստէպ լսեց երկու հարսե լուռ խորունկ հառաչները:

— Հօրքուր, ինչո՞ւ չես քնանար, հարցուց թաթուլ Մարիամ հանրմին ականջին փսփսալով։
Մարիամ հանրմ բերանը թաթուլի ականջին մօտեցուց։

— Տղա՛ս, ըսաւ, մեղմէ զէնք կ'ուզեն, զէնք չկայ, վաղը մեղի պիտի սպանեն։

— Եկո՛ւր փախչինք։

— Չէթէները դուրսն են։

Թաթուլ կամաց մը հեռացաւ հօրքուրէն։

— Հիմա կը դառնամ, ըսաւ և վրանէն դուրս ելաւ։

Դուրսը մթու թիւնը իր սեռէ թիւնը փռած էր վրաններուն, Եփրատին և դիակներուն վրայ։
Թաթուլենց վրանին մօտիկ կը խռկային զէնք պահանջող չէթէները։

Թաթուլ նսրէն վրան մտաւ։

— Հօրքուր, ըսաւ, ելէք փախչինք, ամէնքը կը քնանան։

Մարիամ հանրմին աղջիկները իսկոյն իրենց կարծր անկողնէն վեր ցատկելով՝

— Երթա՛նք մայրիկ, ըսին, լաւ է Եփրատը նետուինք։

Մարիամ հանրմն ալ ելաւ և երբ չորսը մէկանց դուրս պիտի ելլէին վրանէն՝ ստուերի պէս մէկը մօտեցաւ։ Առաջին բոպէին չորսին սրտերը թունդ ելան, բայց չուտով խաղաղեցան՝ երբ խնային հայրենակից Գէորգի ձայնը որ կը հարցնէր։

— Ո՛ւր այսպէս, Մարիամ հանրմ։

— Աղջիկներս առի որ Եփրատը նետուինք։

— Հայտէ՛, մեր սարերը երթանք։

Մարիամ հանրմ քիչ մը տատամեցաւ, 4րկնեց որոշումը — Լա՛ւ է մեռնինք։

— Չէ հօրքուր, վրայ բերաւ թաթուլ, հոս վերը սարերը մենք ազգականներ ունինք անո՛նց երթանք։

Նարդուհին միայն դժկամակեցաւ, որովհետեւ այդ օրը իր զաւակը Եփրատին էր տուած և ինքն ալ կը բաղձար անոր ետէն երթալ։

Մեծ քոյրը, Աղաւնին, իր քրոջ թէն ինկաւ ու անցան Եփրատի կամուրջէն։

Եփրատի արիքները այս մթութեան մէջ օրօ՞ր կ'ըսէին Արեալոյսին զլխուն վերեւ, թէ զայն կ'ողորային։

Նարդուհի այդ անձանօթ երգէն նորէն ջղայնոտեցաւ, և քանի մը հառաչանքներէ ետք գետին ինկաւ։

Մայր ու աղջիկ չիեցին դժբախտ դեռատի մօրը թեւերն ու կուրծքը, քիչ մը ջուր տուին Նարդուհի սթափեցաւ, ուժ առաւ և նորէն սկսաւ իր սե ճամբան շարունակել։

Քալեցին, քալեցին անոնք թաթուլին ետեւէն՝ մինչև որ ձորի մը եզերքը հասան։

Արեւելքը արդէն սկսած էր կարմրիլ, երկնքի աստղերն ալ մարիլ սկսած էին։

— Հոս, այս քարայրին մէջ մնանք, օր ցորե-
կով ճամբանիս շարունակելը վտանգաւոր է, ը-
սաւ Գէորգ:

Մտիկ բրին ու ձորին քովիկը քարայրը
մտան և քնացան:

Արեւը ձորին ջուրին վրայ զարկած էր՝ երբ
արթնցան: Գուշակեցին թէ կէսօր եղած է: Բայց
Նարգուհին դեռ կը քնանար:

Թաթուլ գաղտագողի հեռացաւ քարայրէն
ու կանաչներու մէջէն գնաց դիտելու այն սա-
րերը՝ որոնց վրայ ապաստանած էին Արմտանի
յեղափոխականները:

Քարայրին մէջ ամէնքը լուռ՝ յանկարծ
Նարգուհիին դարձան, որ թեւերը բացած քուշին
մէջ սա խօսքերը կ'ըսէր.

— Եկո՛ւր, եկուր Արեւայոյս, մայրիկդ եմ:

Մարիամ հանրմ նշմարեց որ Նարգուհին
քուշին մէջ ճիգ մը կ'ընէր վազելու:

Շուտով արթնցաւ դժբախտ մայրիկը և
տատամսոտ նայուածքը մօրը և քրոջը տալէն
ետք ըսաւ.

— Հո՞ս ենք: Ես Եփրատի եղերքն էի հիմա-
մե՛ղք որ երազ էր. ի՞նչ աղուորիկ էր Արեւա-
լոյսս, մամա ըսելով երկու ձեռքերը ինձի եր-
կընցուցած ջուրէն դուրս կ'ուղէր ելլել վազե-
փորձեցի զինքը գրկելու քնամար: Ա՛խ, ինչպո՞ղ
արթնցայ:

— Երանի՛ր իրեն որ գնաց երկնքի մէջ հրեշ-
տակ մը ըլլալու: Ի՞նչ մեղք ունէր այդ անմեղ
մանուկը մեղի հետ չարչարուելու:

Քիչ վերջ դարձաւ Թաթուլ Նոյեան Աղաւ-
նիի մը պէս աւետելու թէ՛ իրենց սարերը հե-
ռու չեն, ուր կարծած էր տեսնել իր կտրիճ հայ-
րենակիցները:

Հաղիւ թէ մութը կոխեց՝ ճամբայ ինկաւ
Մարիամ հանրմ: Թաթուլը միշտ առջևէ ին-
կած էր:

Իրիկուան դէմ հասան այն սարերը որ Ար-
մրտանի զիմազը կը ըսէր անային: Անոնք ա-
կանառես եղան լոյսերու երթեկէին: Թուրքերը
տունէ տուն մտնելով կը կողոպտէին հայ օ-
ճախները:

Գէորգ ժայռի մը ետեւ նստեցուց իր հետե-
ւորդները ըսելով.

— Սպասեցէք հոս՝ մինչև որ վերադառնամ,
ես Արմտան երթամ և պահած զէնքերս առնեմ
դամ:

Մինչ այդ՝ անոնք անօթի ծարաւ սպասե-
ցին գրեթէ մինչև առտու:

Գէորգ զէնքերով բռնաւորուած դարձաւ՝
երբ արդէն լուսնայ սկսած էր:

Արեւը դեռ հաղիւ ելած զիմացի սարերը՝
ոսկեղօծել սկսած էր՝ Թաթուլ յանկարծ բացա-
դանչեց.

— Հօրքո՛ւր, տե՛ս, հոն քարայրին մէջէն գը-
շուխ մը դուրս ելած է:

Ամէնքը իրենց նայուածքը Թաթուլի ցու-
ցամատին ուղղութեան տարին և տեսան յիրա-
ւի զլուխ մը, թէև չկրցան ճանչնար:

— Ապահով մեր կտրիճներն են, ըսաւ Գէորգ,
չտապենք, հո՛ն երթանք:

Թաթուլ միշտ առջևէ ինկած էր: Այս ան-
գամ այդ փոքրիկ կարապետը փամփուռնէրով
զարդարած էր իր մէջքը և ուսին վրայ ալ կը
կրէր հրացան մը:

Երբ քարայրին մօտեցան՝ Թաթուլ իր քայ-
լերը արագեց իմացնելու համար թէ եկողները
թշնամիներ չեն:

Թիւով 12 ծանօթ երիտասարդներ կային
այդ քարայրին մէջ:

Մարիամ հանրմին երեւումը արեւէն աւելի
հաճելի էր այդ կտրիճներուն:

Հայ ֆէտայիներուն խմբապետն էր Գուր-
գէն, Պարսամի եղբորորդին և Թաթուլի հօրեղ-
բորորդին, որ շժրախտարար ծուռկէն վիրաւոր-
ուած ըլլալուն՝ իր հրամանները անկողնէն կու
տար:

Փոքրիկ Թաթուլը իր անվախ սրտով և
յանդուգն քայլերով հուրին ու ջուրին մէջ կը
մտնէր՝ երբ հրամանը իր երէց հօրեղբորորդիէն
կու գար:

Կիները հայ կտրիճներուն կերակուր կ'եփէ-
ին, փոխնորդները կը լուային: Սարերուն վրայ
նոյնիսկ հաց եփելու փոքրիկ փուռեր շինած էին:

Երկաթ ամիսներ անցուցին անոնք միշտ
սարէ սար փոխադրուելով և երբեմն ընդհարում-
ներ ունենալով թուրք չէթէներու հետ:

Օր մը, երբ Մարիամ հանրմ Գուրգէնի սը-
նարին քով նստած էր մտածկոտ՝

— Հօրքո՛ւր, ըսաւ Թաթուլ, ես այս գիշեր ձեր
ղրացի Շապան աղային պիտի երթամ իրեն ծա-
ռայելու:

— Ոչ զաւակս, մենք առանց քեզի չենք մնար:

— Դուն թող տուր որ երթամ, լաւ պիտի ըլլայ:

Այդ իրկունն իսկ Թաթուլ անյայտացաւ:

Շապան աղան Մարիամ հանրմի զրացի
թուրք մըն էր, իր երիտասարդութեանը Գրիգոր
էֆէնտիի հօրը մօտ ծառայած ըլլալուն՝ երախ-
տապարտ մնացած էր այդ ընտանիքի պարագա-
ներուն:

Շապան երբ իր կիներ հողին յանձնեց՝ Ակնցի
հայ որբակայրի մը իր տունը բերաւ ըսելով.

— Քեզ չեմ բռնադատեր, դուն քու կրօնքիդ
և ազգութեանդ մէջ մնացիր:

Այդ ամուսնութիւնը օրհնութիւն մը եղաւ
այդ տեղի հայոց համար, որովհետեւ ո՛չ թէ Ակնցի
կիներ թրքացաւ, այլ Շապան աղան զաղտնօրէն
հայացաւ և ձեռքէն եկած օգնութիւնը հասցուց

բողոր այն դժբախտ հայերուն՝ որոնք աքսորի օրերուն իրեն տունը ապաստանեցան:

Իրկուն մը, երբ Շապան աղա աքսորի ճամբէն փախած հայ ազջիկներու հետ հացի էր նստած, կամաց մը փողոցի դուռը զարկին:

— Նորէն քուկիններէդ պիտի ըլլան, վախճալով զարկին զրանը, ըսաւ Շապան աղա իր կնոջ:

Կինը անմիջապէս դուռը բանալու գնաց:

— Թաթուլ, ուսկի՞ց կու գաս այս ժամուն:

— Հօրքուրէս շատ մը բարե բերի:

Շապանի ուրախութիւնը չափ չունէր: Իր Պարսամ բարեկամին այդ փոքրիկը շատ կը սիրէր:

Թաթուլ երբ ներս մտաւ՝ հայ ազջիկները ձգած իրենց ճաշը՝ «Ա՛հ, Թաթուլն է, Թաթուլն է» ըսելով վրան խուփեցին: Ոմանք կու լային:

— Լալու ի՞նչ կայ:

— Ի՞նչ լաւ կ'ըլլար եթէ քոյրդ Սաթենն ալ մեզի հետ դառնար:

— Ի՞նչ, քոյրս կ'ապրի՞:

— Այո՛, ա՛ն ալ չէր խեղդուած, զի՛նքն ալ ազատած էին: Սաթեն մեզի հետ մինչև Սերաստիա եկաւ, և որովհետեւ ան մեր մէջ ամէնէն գեղեցիկն էր՝ Սերաստիայէն զապիթ մը զինքը իր տունը տարաւ:

Թաթուլ դէմքը երկու ձեռքերուն մէջ առած սկսաւ լալ և ուղեց դուրս կլեր:

— Ո՛ւր այսպէս Թաթուլ, հարցուց Շապան աղա:

— Երթամ քոյրս ազատեմ: Լաւ էր որ մեռնէր Եփրատի մէջ քան թէ թրքանար:

— Տղա՛ս, տեղդ հանգիստ նստէ. Սերաստիան մեր տանը դիմացը չէ, չորս օրուայ ճամբայ է: Ըսէ՛, ուսկի՞ց կու գաս:

— Մարիամ հանրմէն բարե բերի:

— Ի՞նչ, կ'ապրի՞ն, ո՞ւր են:

— Մի՛ գիտնար ուր ըլլալին, միայն գիտցիր թէ կ'ապրին և անօթի են:

Շապան աղա անմիջապէս երկու մեծ հաց և ուտելիք պատրաստել տուաւ ու զրկեց:

— Վաղը իրիկուն պիտի գամ և հոս պիտի մնամ, ըսաւ Թաթուլ և սարերու ճամբան բռնեց:

Դեռ աստղերը երկնքի վրայ չէին մարած լուսինն ալ մինչև Մարիամ հանրմի թաքստոցը իրեն ընկերեց: Թաթուլ երբ քարայրին մօտեցաւ իրենց յատուկ նշանը տուաւ երկու անգամ կրկնելով «փո՛ւ, փո՛ւ»:

— Մայրիկ, Թաթուլն է, ըսաւ Նարդուհին:

— Վա՛յ, աչքդ չեղէ, չկրցա՞ր Շապան աղային տունը գտնել:

— Գտայ, հաց ալ բերի:

Թաթուլ փոճկեցաւ.

— Հօրքուր, Սաթենը կ'ապրի եղեր, պէտք է աղատեմ:

Երկրորդ օրը Թաթուլ նորէն Շապան աղայի տունը գնաց և յաջորդ օրը Էմին աղայի քով մտաւ իրրե հովիւ:

Բոլոր թուրքերը ղինք կը սիրէին և Թալիբ կը կոչէին: Էմին ազան ալ կը սիրէր:

Շարաթ մը ետք Էմինի ոչխարներէն մէկը պակսած էր: Գրեթէ ամէն շաբաթ մէկ մէկ հաստ կը պակսէր: Անդին, սարերու վրայ ապաստանող մեր հայ կտրիճները ամէն կիրակի ոչխար մը կը մորթէին: Իսկ Թաթուլ կեղծ արցունքներով կ'ըսէր Էմին ազալին. «Այսօր դալլերը ոչխար մը տարին»: Ազան կը պատասխանէր. «Դուն ողջ մնացիր»:

Յետոյ անդրադարձաւ Մարիամ հանրմ թէ ինչո՞ւ հովիւ եղած էր Թաթուլ:

Իրիկուն մը Արմտանի մէջ հրացանաձգու-
թիւն սկսաւ: Սարի աղաքը կարծեցին որ քա-
ղաքին մէջ մնացած հայ ծերերը և պառաւները
կը սպաննուին: Մարիամ հանրմ քարայրին մէջ
իր աղջիկներուն հետ կձկուած էր երբ Թաթուլ
հեռուէն կրկնեց «փո՛ւ, փո՛ւ»:

Նարդունին մօրը դարձաւ.

— Մայր, Թաթուլն է, կ'երեւի ջարդէն աղա-
տած է:

Անմիջապէս ներս մտաւ Թաթուլ և ըսաւ.

— Հօրքուր, Շապան ազան զրկեց ըսելու որ
քնաւ չլախէք հրացանաձգութենէն, թուրքերը

«տօնանմա» կ'ընեն . . . իբր թէ Պաթումը գրա-
ւած են:

Երկրորդ օրը Մարիամ հանրմ Շապան ա-
զալի խորհուրդով Արմտան իջաւ և առեն մը
իրենք ալ մնացին այդ բարի թուրքին տունը:

Քանի մը ամիս ետք, երբ Ռուսերը մինչև
Երզնկա հասան, թուրքերը նորէն նեղեցին հա-
յերը, և բոլոր տուները խուզարկելով բռնածնին
ղէպի Սերաստիա քչեցին:

Թաթուլ Մարիամ հանրմին հետ աքսորուիլ
ուզեց՝ որպէսզի իր քոյրը ազատէ:

Քանի մը հարիւր կանոնաւոր զօրքեր սա-
րերը ելան, զիմադրող հայ ֆէտալիները սպան-
նեցին և քանի մը կտրիճներ ալ դերի բռնեցին:
Սպանուածներուն մէջ էր նաև Գուրգէն:

Սերաստիոյ մէջ խոհարարի մը մօտ աչկերտ
մտաւ Թաթուլ, իր քրոջ տեղը խմացաւ, ստէպ
անոր տեսութեան կ'երթար և կը յորդորէր որ
փախչի, բայց քոյրը չէր ուզեր հանգիստը թողուր:

— Ա՛խ Սաթեն, եթէ այս շուներուն քով պի-
տի մնայիր լաւ չէ՞ր որ դուն ալ մեռնէիր:

Օրէ օր կը հաւեր ու կը մաշէր Թաթուլ.
«Ա՛խ հօրքուր, ո՛ւր էր թէ չիմանայի որ Սաթե-
նիկը կ'ապրի»:

Հօրքուրը ի զուր համբերութեան կը յոր-
դորէր պատանի Թաթուլը:

-- Համբերեմ, համբերեմ, հապա եթէ վաղը
զինքը թուրքի մը կի՛նը ընեն:

Թաթուլ իր բոլոր կորուստները մոռցաւ
այն օրը՝ երբ իր քոյրը աղատեց գրեթէ մերկ։
Այդ օրը իրեն համար ո՛չ աքսոր և ոչ ալ պա-
տերազմ գոյութիւն ունէր։ Երջանիկ էր։

* * *

1917-ի գարնան արդէն խտտութիւնները
մեղմացած էին։ Մարիամ հանրմ իր աղջիկները
առած՝ Թաթուլին և քրոջը հետ նորէն Արմտան
դարձաւ։

Այդ տառնները Արմտանի մէջ երեցաւ 8
տարեկան տղեկ մը, «էթէմ» կը կոչէին զինք,
չատերը անծանօթ թուրքի մը զաւակ կը կար-
ծէին, և արդէն ինքն ալ իբրեւ թուրք ներկա-
յացած էր ու լայով պատմած էր թէ հայերը
ի՛նչպէս սպանած էին իր հայրն ու մայրը։

Բոլոր խանութպանները ամէն օր տասը
փարա տալ այդ որր էթէմին՝ խեղ կը համարէին,
բայց ոչ մէկ թուրք կին իր տունը կը տանէր
մաքրելու համար զայն։

Թաթուլ օր մը շուկային մէջ լսած էր ա-
նոր բերնէն հայ հառաչանք մը, և անկիւն մը
կանչելով ըսած էր.

— Մա՛նչ, դուն հա՞յ ես։

— Այո՛, դո՞ւն ալ հայ ես։

Ու յանձնարարած էր հեռուէն իրեն հետե-

ւիլ մինչև Շապան աղայի տունը ուր կը մնային։
Մարիամ հանրմ իսկոյն լողցուց Արչակը և
նոր զգեստ տուաւ։

Ճաշի առեն Նարգուհին երբ Արչակին կը
նայի — որուն մէկ աչքը Արևալոյսին աչքին
նման քիչ մը չիլ էր — միտքը կ'իյնայ իր ան-
ղրանիկ զաւակը՝ զոր երկու տարի առաջ Եփրա-
տի ալիքներուն տուած էր և կը սկսի լալ։

— Ինչո՞ւ կու լաս քուրիկս։

— Իր կորսնցուցած զաւակը յիշեց, կը պա-
տասխանէ Մարիամ հանրմ։

— Հոգ մի՛ ըներ քուրիկս, Աստուած մեծ է,
ես ալ իմ քուրերս կորսնցուցած եմ, կ'ըսէ Ար-
չակ տարիքաւորի մը լրջութեամբ։

Ամէն իրկուն, Արչակ թուրքերուն մէջ կը
մտնէր անոնց զազանի լուրերը Մարիամ հանր-
մենց հաղորդելու համար։ Օր մըն ալ լուր բե-
րաւ Արչակ թէ՛ Ռուսաստանի մէջ յեղափոխու-
թիւն ծագած է և պատերազմը վերջացած։

1917-ի աշնան, Մարիամ հանրմի դրացուհի
մը, որ շատ անգամներ գրկած էր Արևալոյսը և
անոր անուշ աչքերը համբուրած՝ մօտակայ աք-
սորավայրէն կը դառնայ՝ ճամբան տունէ տուն
հայ մուրալով։

Եփրատի եզերքը, քուրտի մը տան դուռը կը զարնէ: Պառաւ քրտուէնի մը իր մեռած զինուոր տղուն հոգւոյն կէս հաց կու տայ հայ կնոջ:

Փաքրիկ հինգ տարեկան աղջնակ մը երբ տեսաւ որ մեծ մայրը հաց տուաւ այդ օտարին՝ ինքն ալ իր ձեռքի անդամ մը միայն խածած շերտ մը հացը անոր երկնցուց գլխովիւն արտայայտող անուշ նայուածքով մը:

— Ապրի՛ս Հազիրէ, ըսաւ պառաւը զայն շոյելով, մինչդեռ հայ կինը այդ փոքրիկին վրայ Նարդուէնի գէմքը տեսնելով՝ Արեւոյոյսին անուշ աչքերը գտաւ անոր վրայ և չկրնալով ինքզինքը զսպել՝ համբուրեց անոր աչքերը և շարունակեց ճամբան գէպի Արմտան:

Երկրորդ օրը այդ զրացի հայուէին Նարդուէին առած՝ քրտուէնին տունը գնաց հաց խնդրելու պատրուակով:

Տանը առջև քանի մը փոքրիկներ կը խաղային, անոնց մէջ էր նաև Նարդուէնին աղջընակը՝ որուն գէմքը արեւի պէս կը բոցավառէր:

Տարակոյս չկար, Արեւոյոյսն էր, անոր անուշիկ աչքերն էին:

Նարդուէին ինքնիրմէ դուրս ելած՝ գրկեց իր սիրասուն զաւակը, սեղմեց զայն իր կարօտով լեցուն սրտին վրայ, մինչդեռ Արեւոյոյս կու լայ, ազատիլ կ'ուզէ իր հարազատ մօր գրկէն և քրտուէն բառերով իր մեծ մայրը օգնութեան կը կանչէ:

Քուրտ պառաւը և հարսը երբ անձանօթ ձնոջ մօտ հասան՝ մէկ խօսք չկրցան արտասանել: Ան, Նարդուէին, ճիշտ Հազիրէին գէմքն ունէր և ինքը միայն կրնար մայրը ըլլալ ջուրէն ազատուած այդ աղջնակին:

Նարդուէի երբ նշմարեց մանկամարդ քրտուէին՝ գնաց ողջագուրեց զայն որ Եփրատէն ազատած ու խնամած էր իր Արեւոյոյսը, մինչդեռ անխելահաս աղջնակը՝ ուրախ, ազատած ըլլալուն անձանօթ և օտար կնոջ մը բազուկներէն՝ դացեր էր մեծ մօր քղանցքին տակ պահուելի:

— Աստուած քեզի խնդալ տուաւ, ինչպիսի օր մըն ալ մեր զինուոր զաւակը կու գայ դուներնիս զարնելու, ըսաւ պառաւը Նարդուէին:

— Մենք, ըսաւ հարսը, ներկայիս ի վիճակի չենք ձեզի վերադարձ ելու այն յիսուն ոսկին՝ որ Հազիրէի մէջքին կապուած գտանք:

— Հէլալ ըլլայ ձեզի, ըսաւ Նարդուէի, և նորէն ուզեց բազուկներուն մէջ առնել իր հոգեհատոր զաւակը:

Արեւոյոյս լալով նորէն փախաւ:

Նարդուէի պիտի չկարենար Արեւոյոյսը տուն տանիլ՝ եթէ պառաւ քրտուէին խորհուրդ չտար որ հարսն ալ քանի մը օր միասին մնայ՝ մինչև որ Հազիրէն իր հարազատ մայրիկին վարժուի:

Այսպէս ալ ըրին և դեռ արեւ մայրը չմտած Նարդուէի իր զաւակին հետ տուն հասաւ:

Ամիս մը ետք Արևալոյս այնպէ՛ս մը իր հարազատ մեծ ու պզտիկ մայրերուն կը փարէր՝ որ կարծես երեք տարուայ ի զուր վատնուած սէրը կ'ուզէր զգար:

Ջուրէն ազատած այս Նոր Մովսէսունհին սպեղանի մը դրաւ Մարիամ հանըմի սրտի խոցերուն վրայ. կարծես մեծ մայրը մոռցաւ իր անղարմանելի կորուստները . . .

* * *

Զինադադարէն ետք Արևալոյս իր մօրը, մօրքրոջը, Թաթուլին ու Սաթենին հետ Ամերիկա գնաց, իսկ մեծ մայրը և Գրիգոր էֆէնտին Պուքրէշի մէջ իրենց թոռնիկին կարօտով կը տոչորին, որ, ջուրէն ազատած, իբրեւ Նոր Մովսէսունհի մը, ովկիանոսներէ անդին, Նոր Ալխարհի մէջ կ'ապրի:

Ո՛ւր մնաց Արշակը: Ա՛ն մարգարէացաւ թէ Նարդունհին պիտի գտնէր Արևալոյսը: Արդեօք ինքն ալ գտա՞ւ գէթ իր մէկ քուրիկը:

«Լեռը լերան չի հանդիպիր, բայց մարդը մարդուն կը հանդիպի» ըսած է իմաստուն ժողովուրդը:

Փ Շ Ր Ո Ի Ա Ծ Զ Ա Ն Գ Ա Կ Ն Ե Ր

Թրանսիլվանիոյ Եղիսաբեթուպոլիս հայաքաղաքին մէջ դար ու կէս առաջ Մխիթարեաններու կառուցած վանքին մէջ է խցիկս 1915-ին, վանքը կը գտնուի քաղաքի հրապարակին վրայ և իր մայր մուտքի դրան ճակատը կը կրէ ճերմակ մարմարիոնի վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Մի՛ ՄԵԶ ՏէՐ, Մի՛ ՄԵԶ . . . »

Ինչո՞ւ այս արձանագրութիւնը Զեմ ուղեր մեկնիչ մը ըլլար, և ոչ ալ պէտք կը զգամ երկրորդ տողը կարդալու. «Մի՛ մեզ Տէր, մի՛ մեզ» աս բաւական է:

Ջարդերու, աւարառութեանց տառապանքէն փախած կործանուած Անիի մնացորդ հայորդիները՝ Ղրիմէն Պեսարապիա, Մոլտովա և յետոյ հոս ինկած ու անհայրենիք ծիծեռներու պէս իրենց բոյնը չինած՝ երբ տարերային արհաւիրքի կամ իրենց սերունդը բնաջնջել ուզող բանակներու օտնաձայնը կ'առնեն՝ այսպէ՛ս պէտք է աղօթեն աշխարհը կառավարող Երկնքի Տիրոջ.

«Մի՛ մեզ Տէր, մի՛ մեզ»:

«Այ յազնա՛ծ ենք և ուժառպառ եղած, Տէ՛ր»

Թող հեռո՛ւ մնան մեղմէ արհաւիրքն ու հալածանքը, հուրն ու սուրբ: Մենք տեսանք մեր պապերուն ու հայրերուն կեղեքուիլը, պանդխտութեան սև օրերու մէջ անոնք մեր առջև արտասուեցին՝ կործանուած Անիի կարօտը քաշելով:»

«Մի՛ մեզ Տէր, մի՛ մեզ այդ տխուր օրերը:»

*

Ոցիկիս մէջ նստած՝ կը շարունակեմ գրական մէկ՝ աշխատանքս: Կ'ուզեմ ա'յնպիսի գործ մը թողուլ՝ որ իմ բոլոր ազգակիցներուն օգտակար ըլլայ, ամէնքը պէտք ունենան անոր. վերջապէս կ'ուզեմ անունս ապրեցնել գրքի մը հետ ու այդ գիրքը զրկել հեռաւոր արեւակիցներուս:

Ու առաւօտէն մինչև իրիկուն կ'աշխատիմ պատմական, մատենագրական, քաղաքական հայ անունները կարգի դնել՝ խառնած հայրենի աշխարհագրական անուններու՝ համառօտ ծանօթագրութիւններով:

Տարիներ աշխատած եմ ու դեռ շատ տարիներ ալ պիտի աշխատիմ:

Դուրսը պատերազմ՝ կայ: Տարիէ մը ի վեր Եւրոպայի «քաղաքակիրթ» կոչուած ազգերը դադանային կիրքերով զիրար կը վիրաւորեն, զիրար կը սպաննեն և փոխադարձ իրարու դիւէր կ'այրեն կամ կը կործանեն:

Ի՞նչ փոյթս:

Մենք հայերս, ա'յնքան տառապելէ հաք՝ թող ուրիշներն ալ տառապին մեր ցաւերուն խորութիւնը ըմբռնելու համար:

Ի՞նչ հոգս, թէ իմ դրացի հունգարուհին Ռուսական ճակատին վրայ երէկ ինկած իր ամուսինը կ'ողբայ: Ի՞նչ հոգս, թէ հարիւրաւոր վիրաւորներ կը հասնին, թէ հիւանդանոցները՝ զօրանոցները և նոյնիսկ դպրոցները լեցուած են վիրաւորուածներով:

Հայ կիներն ալ իր ամուսինը կորսնցուց, և քիւրտը անոր ինչքն ալ յափշտակեց, դե՛ռ աւելին՝ ազջիկն ալ առեւանդեցին: Օտարները հոգըրի՞ն մեզի համար:

Անդգայ եղած եմ օտարներու արիւնոտ դադաղներուն հանդէպ:

Առաւօտէն մինչև իրիկուն կ'աշխատիմ Առձեռն Հայ Համայնագիտակիս վրայ, մինչդեռ զուրսը հունգար, գերման, պուլկար և նոյնիսկ թուրք մարչերը կը նուազեն ու կ'երգեն:

Լրագիրներէն առաջ՝ հեռագիրները կը հասնին քաղաքապետարան. «Լեմպերկը ինկած է ռուսական րանակին առջև, ռուսերը Սուչավան և Չերնովիցը գրաւած են»:

Հեռագրական այս լուրերը, որոնք յետոյ կը հաստատուին լրագիրներով, սկսան զիս անհանգիստ ընել. Չէ՞ որ այդ քաղաքները իմ Համայն-

նագիտակիս մէջ անցուած են իբրեւ Հայաքաղաքներ, ուր մեր նախնիքը՝ սերունդ մը և պատմական նշխարներ թողած են:

Գանի մը օր յետոյ լուր կու գայ թէ «Գերմանները Վարչաւիան կը գրաւեն, ուստի քանակը բազմաթիւ զոհեր կը թողու»:

Սարսուռ մը կ'անցնի մէջէս, մինչ զուարէն տեղացի ժողովուրդը ցնծութեան մէջ է:

Ռուսական բանակին մէջ անշուշտ որ կան Ղարարադի, Ալեքսանտրապոլի, Երեւանի իմ արեւնակիցները:

Հունգար օրաթերթերը որ կը բացուին առջեւ՝ ինծի կը բերեն վառօդի հոտը և թնդանօթներու սրտուժը:

Մէկ ճակատի վրայ Ռուսը կը յաղթանակէ, միւս ճակատին վրայ Մանառը Երկու պարտուած բանակներուն մէջ իմ գեղին զաւակները կը զոհուին: Չեմ գիտեր, ո՞ր բանակին յաղթութեան համար աղօթեմ:

Դժբախտ Հայ ազգ:

Միակ հայերէն լրագիրը զոր կ'ընդունէի՝ Պուլկարիա հրատարակուած «Հայաստան»ն էր:

Թուրքիա, իբրեւ զաշնակից Աւստրիա-Հունգարիոյ, պատերազմ յայտարարեց Համաձայնականներու դէմ: Հոն ևս հայերը ճակատամարտի առաջին դէպքին վրայ զրուեցան, պաշտպանելու համար այն պետութիւնը՝ որ իրենց ծնողքը կը

տեղահանէ ու հեռաւոր տեղեր կ'աքսորէ:

Ամէն օր լրագիրները տխուր լուրեր կը բերեն Թուրքիայէն: Ծիշտ այն օրը երբ յայտնի դուրս եկան Զարգարեանի մասին կը գրեմ Համայնագիտակիս մէջ՝ «Հայաստան» լրագիրը կ'ընդունիմ, ուր կը կարգամ թէ Թուրքերը զինքը գիտատած են «Հայաստան»ի նոյն թիւին մէջ կը կարգամ թէ Մուշի, Կարինի, Զէյթունի, Սասունի հայ բնակչութիւնը իր տունն ու տեղը թողած՝ քշուած է Արարիոյ անապատները և շատերը հոն նահատակուած են սուրով կամ գընդակով:

Արդեօք որո՞ւ յանձնեցին զարեքէ ի վեր կանգուն մնացած գեղեցիկ եկեղեցիներն ու ուխտատեղիները, վանքերը, թանկագին հին ձեռագրերն ու հրաշագործ մագաղաթեայ աւետարանները, և մանաւանդ իրենց սիրելի մեռելները:

Ուրեմն պէտք է աւրե՞մ վերեւ յիշուած քաղաքներու հայ բնակչաց թիւը:

«Հայաստան» լրագրի յաջորդ թիւը մահը կը գուժէ Վարուժանի և Ռ. Սևակի, որոնք Թալէթ փաշայի հրամանով սպաննուած են:

Չկրցայ արցունքս զսպել. յացի իմ երկու սիրելի բանաստեղծներուն մահը, բացի Համայնագիտակս և ասոնց անուններուն առջև մէկ մէկ սև խաչ զրի՛

Այլևս եռանդ չեմ զգար Համայնագիտակիւ վրայ աշխատելու:

Ինչո՞ւ աշխատիմ և որո՞ւ համար: Ապագայի իմ ազգակից ընթերցողները իրարու ետեւէ կ'աքսորուին և աքսորի ճամբուն վրայ կ'իյնան անօթի, ծարաւ, յոգնած, կաշի-ոսկր դարձած:

Թայեթ և էնվէր փաշաները իրենց զազտների ծրագիրը կ'իրագործեն, այն է ընաջնջել հայութիւնը՝ առանց բացառութեան, ըլլան հոգեւորական կամ ուսուցիչ, ըլլան զրոյզ կամ իրաւփոխան:

Հրամանը խիստ էր: Բոլոր հայերը պէտք է տեղահանուին. քար քարի վրայ պիտի չմնայ: Ո՛չ մէկ հայու իրաւունք կը տրուի իր պապենական յարկին տակ մնալու. ո՛չ մէկ հայ իրաւունք ունի իր պարտէզին պտուղը ճաշակելու. ամէնքը մահուան դատապարտուած են:

«Հայաստան» լրագրի վերջին թիւին մէջ գրուած է թէ «Իդնիմիտ իր չրջակայ հայ գիւղերով տեղահանուած է»: Սիրտս կը դողդղայ, որովհետեւ իմ հայրենիքը, Պարտիզակ ևս իդմիտի դաւառին մէջ կը գտնուի:

«Հայաստան» յաջորդ թիւին մէջ կը կարդամ որ բացառադար միմիայն Պարտիզակը պիտի չտեղահանուի, որովհետեւ ժողովուրդը երկու հազար կարմիր ոսկի խոստացած է վճարել կառավարութեան:

Անհամբեր՝ լաջորդ լրագրին կը սպասեմ, ո՛հ, արդեօք իմ հայրենակիցները վճարած են խոստացուած փրկանքը: Ո՛րքան տնչափ է ուրախութիւնս, վճարած են: Հիմա հանգիստ է հոգիս, եռանդով սկսայ Համայնագիտակիւ վրայ աշխատիլ:

Շարաթ օր մը դուրս կը նայիմ պատուհանէս, առջև է հրապարակը. ժողովուրդը լեցուն է, չորս կողմերէն եկած են տօնավաճառի. մաճառ, սաս և ուսման կիներ կարգաւ կեցած են իրենց հաւն ու հաւկիթը, սոխն ու գետնախընձորը վաճառելու:

— Երջանի՛կ հայ տիկիներ, կ'ըսեմ ես ինծի, դուք հոս ամէն ուղածնիդ կրնաք գնել, մինչդեռ անդին, շա՛տ հեռուն, Արարիոյ անապատներուն մէջ ձեր ազգակիցները անօթի ծարաւ կը մեռնին:

Հրապարակին վրայ շատ քիչ այր մարդ կ'երևի, որովհետեւ մինչև 40 տարեկանները զինուոր տարուած են:

— Փո՛ստա:

Նամակարերը ինծի կու տայ «Հայաստան»ը: Ամէնէն առաջ վերջին լուրերուն աչք մը կու տամ:

«Պարտիզակ տեղահանուած:»

Լրագիրը վար կ'իյնայ ձեռքէս. յետոյ Համայնագիտակս կ'առնեմ ու գետին կը նետեմ:

Ինչո՞ւ չարունակեմ աշխատիլ, քանի որ ամբողջ Հայաստանը գերեզմանի վերածուած է:

Թմրած ու արցունքով թրջուած բազուկիս վրայէն վեր կը վերցնեմ գլուխս, կը լսեմ որ դուրսը հրապարակի եկեղեցւոյն զանգակը կէսօրուայ «Հրեշտակ»ը կը զարնէ:

Ինծի ա՛յնպէս թուեցաւ իրրե թէ մահա-գոյժ գանգն ըլլար, երկնքի ողոր մեռելներու վրայ: Իրրե թէ մեծ դադաղ մը կը տարուէր առջևէս Պարտիզակի գերեզմանի ճամբուն վրայ, որուն մէջ իմ տասը հազար հայրենակիցները, ծերն ու երիտասարդը, աղքատն ու հարուստը ողջ-ողջ թաղուելու կը տարուէին: Դժբա՛խտ ժողովուրդ:

Զանգը լռեց, դադաղը անյայտացաւ երեա-կայութենէս, հրապարակի վրայ քանի մը հոգի միայն մնացեր են: Համայնագիտակս դետինն է դեռ, որուն բաց էջին վրայ կը կարգամ, «Քրիս-տափոր, անձնուրաց հայրենասէր, որուն նպա-տակն էր Հայաստանը ազատագրել . . .»: Հիմա հայ ազգը, առանց իր սգատութեան երջանիկ օրը ողջունելու, դէպի մահ կ'երթայ: Լրագիրը գրասեղանիս վրայ փռուած է.

«ՊԱՐՏԻԶԱԿ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒՄ»:

*

Եղիսարեթուպոլսոյ մէջ բոլոր ազգութիւն-

ներն ու յարանուանութիւնք իրենց առանձին եկեղեցիները ունին: Բնականաբար իրրե հայոց-մէ հիմնուած քաղաք՝ ամէնէն փառաւոր և ամէնէն մեծ եկեղեցին Հայոցն է: Քաղաքին կեդ-րոնը, քաղաքապետարանին քով, մեծ հրապա-րակի վրայ, հինգ լայն քարէ աստիճաններ մեր եկեղեցւոյ մօտը մուտքը կ'առաջնորդեն:

Հունգարացի Ս. Եղիսարեթի անունով կը կոչուի հայոց այս եկեղեցին, ուր պետական տօ-ներուն շրջակայքէն ամէն ազգեր կու գան զԱստուած փառաբանելու: Մարմնոյ և Արեան տօնին հայ, հունգար, լատին և ռոման լեզու-ներով կը կարգացուի Աւետարանը:

Վերափոխման տօնին — Հայոց Աստուա-ծածնին — ուխտի կու գան նոյնիսկ շատ հե-ռուններէն:

Այս հրաշագործ եկեղեցւոյ ճակտին վրայ կը քարծրանան երկու աշտարակներ, որոնց վրայ ազուցուած պղինձը Մարիա Թերեզա թագուհի-էն նուիրուած է: Շատ հեռուններէն կը նշմար-ուին փայփլող այս երկու աշտարակները, որոնց մէջ գետեղուած են զանգակները:

Հոս ապրող ժողովուրդը, անխտիր, գլխարկը վար կ'առնէ, գլուխը խոնարհեցուցած կը խաչա-կնքէ և միասին կ'աղօթէ հայ զանգակներուն հետ՝ որոնց ձայնը շատ հեռունները կ'երթայ:

Եթէ ո՛ր և է օտար այս քաղաքը այցելէ,

— ուր հազիւ 160 հայ կ'ապրի— ապահով այս մեծ եկեղեցիին դարձած պիտի հարցնէ.

— Ո՞ւր է այս շքեղ և մեծ եկեղեցին կանգնողներուն սերունդը:

Հայերը իրենց հայրենիքէն հալածուած և հոս հաստատուած՝ ա՛յն հաւատքով և ա՛յն կամքով կանգնած են այս մեծ եկեղեցին՝ որ անոր հովանիին տակ ապրին ու բազմանան, և ամենօրեայ զօգանջը այս զանգակներուն օր մը աւետէ իրենց.

— Յնձաջէ՛ք: Հայաստանը աղատադրուած է կարող էք ձեր նախնեաց հայրենիքը վերադառնալ:

Երբ առաջին անգամ, հրապարակին վրայ եկեղեցիին մօտ ճանչցայ 80 տարու Շիմի պաչին, ծերացած՝ բայց զեռ երիտասարդ իր մօքով և զգացումով, որ Քրիստոսի օրերուն ապրող Սիմէոն ծերունիի հաւատքով զեռ կը յուսար Հայաստանի աղատութիւնը ողջունել, այս պատկառելի ծերունին զողզալող ձեռքը եկեղեցիին դարձուցած ըսաւ.

— Մեր նախնիքը այդ մեծ զանգակները անո՛ր համար հող, վերը հանած են, որպէսզի օր մը մեզ ամէնս մեր իսկական հայրենիքը կանչեն:

Խեղճ ծերունի, մեռա՛ւ՝ առանց իրականացած տեսնելու իր երազները:

Համաշխարհային պատերազմի սկզբնաւո-

րութեան, օր մը մահը գութեցին իր ամէնէն փոքր զաւկին Յակոբի, որ պատերազմի զաշտին վրայ ինկած էր: Ուժաթափ եղաւ և քիչ ատենէն հրաժեշտ տուաւ զանգակներէն և իր հետաւոր հայրենիքէն, յաւիտենապէս փակեց իր աչքերը:

Քանի մը օր ետք, հայ զանգակները աղի-
ողորմ ոգրերով զինքը յաւիտենական հանգըստարանը տարին, վերջին հայր:

Զանգակները շարունակեցին ամէն առտու մինչև հեռուները հնչել, աւետելու նոր սկսող օրը.
Հայ Զանգակները:

*

Բո՛ւր արտասահմանեան այն հայերը որոնք Եղիսարեթուպոլիս այցելած են, անպատճառ պատեհութիւնը ունեցած են ճանչնալու Տոքտոր Սիմոն Զաքարիայը, զոր ամէն ոք «Շիմի Պաչի» կը կոչէր: Տոքտոր Զաքարիայ, իսկական հայ զիմագծով և սպիտակ մօրուքով՝ ամէնքէն ճանչցուած ու սիրուած էր: Երբ երիտասարդաւուզէր՝ մօրուքը կը կարճեցնէր, իրրե պետական բժիշկ արդէն հանգստեան կոչուած էր, քայց նորէն շատեր զինքը կը կանչէին իրենց հիւանդը դարմանելու: Շիմի պաչի բոլոր բնկեքական հաւաքոյթներու անպակաս կ'ըլլար, ինքն

էր ընկերութեան ոգին, հակառակ յառաջացած տարիքին դեռ լաւ կը ջութակահարէր, և շատ անգամ ջութակին կ'ընկերէր խալոտ ձայնով: Երբ ծանր հիւանդի մը այցելութենէն տուն կը դառնար՝ իր աշխատութեան սենեակը կը քաշուէր և փոխանակ բժշկական գրքերու մէջ փրնտուկու յանձնարարելիք դեղերը՝ ջութակը ձեռք կ'առնէր:

Շիմի պաշինն բնակարանը «նէմէշ» ուցցային (Ալշուականներու փողոց) վրայ կը գտնուէր, պապենական հին տուն մը:

Այս ընտանիքն ալ շարքէն էր այն քսանի մօտ ընտանիքներուն՝ որոնք իրենց զրամով «Ալշուական» տիտղոսը գնած էին Մարիա Թերեզա թագուհիէն: Ասոր վկայ է մագաղաթեայ այն արտօնագիրը՝ ստորագրուած Թերեզա թագուհիէն՝ որ կը պահուի Շիմի պաշին տունը, քանի որ ինքն էր ամէնէն տարեցը Զաքարիաշ ընտանիքին:

Քաղաքս այցելող բոլոր հայերը անպատճառ այցելած պիտի ըլլան հիւրասէր Շիմի պաշինն տունը, որ հայ սրտին խօսող փոքրիկ թանգարան մըն է: Ընդունելութեան սրահի առաստաղին վրայ նկարուած է Արարատ լեռը՝ Նոյի տապանը գազաթը: Այս կողմի հին հայերը, արցունքով հրաժեշտ տալով Արարատի՝ բաժնուած են առանց անոր պատկերը ջնջելու իրենց սրտէն:

Սենեակին մէջ պատերէն կախուած են հին նկարներ, Շիմի պաշինն պատերն ու մամերը: Ինչ տարօրինակ արտայայտութիւնով դէմքեր, որ զիրենք զիտողին կը նային հայ աչքերով: Շատ տարիէ ի վեր հեռացած եմ Եգիպտոսէն, բայց նոյնիսկ այս վայրկեանիս ինձի կը նային անոնք:

Օր մը, պատկերներուն մօտեցայ, կրցի անունները կարդալ ու ըսի.

— Բայց, Շիմի պաշի, քու մականունդ Զաքարիաշ է, իսկ ասոնք Զատիկ կը կոչուին:

— Անոնք այդ անունով եկած են Մոլտովայէն ու յետոյ Զաքարիաշի փոխած. Մոլտովայի մեր ազգականները հոն դեռ մինչև այսօր Զատիկ կը կոչուին:

Իրաւունք ունէր Շիմի պաշին, ես ալ եկեղեցական տոմարներու մէջ ստէպ հանդիպած եմ «Զատիկ» մականունով ընտանիքին:

Շիմի պաշին մեծ դուրդուրանքով կը պահէր հին հայ ձեռագրի պատառիկներ և հայկական քանի մը դրամներ:

Հազիւ հիւր եղայ այս հայաքաղաքին 1911-ին, այս ծերունին եղաւ առաջինը որ զիս ճաշի հրաւիրեց: Նահապետական սեղանի մը շուրջ բոլորուած էին իր ամուսնացած աղջիկները՝ չորս փեսաներուն հետ, զաւակները՝ հարսերուն հետ, թոռնիկները զժրախտարար սակաւաթիւ էին

համեմատած իրենց ծնողաց տարիքին: Տխու՛ւր պատկեր:

Ճաշէն առաջ փոքրիկներէն մին ոտքի ելաւ խաչակնքեց ու բաներ մը ըսաւ, բան մը չհասկցայ ըսցի «ամէն»էն, սակայն ենթացրեցի որ «Հայր մեր»ը կ'ըսէր ան հունգար լեզուով ու հայ սրտով, որուն հետ հայերէն կը մըմնջէր Շիմի պաշին:

Հայկական ճաշասեղանը հայ աչքերով ու հայ սրտերով ըոլորուած էր. Շիմի պաշին էր միայն որ «հայնակ կի զիրուցէր» ինծի հետ. ինքն էր միայն մնացած օղակը հին ու նոր սերունդները իրարու կապող: Այո՛, վստահ եմ որ այս նոր սերունդը տակաւին լաւ հայ կը մնայ հագիով ու սրտով, բայց քանի որ անտեղիակ է իր մայրենի լեզուին՝ կը նմանի մեքենայի մը՝ որ չի բանիր:

Տանտիկինը կու գայ սեղանին գլուխը կը նստի, ան հոգ նստած կը պատուէ բարձր հիւրերն իսկ, ազատինը իր մօտիկը կը դնէ կերակուրները և տիկինը կը բաժնէ իր ձեռքով:

Նախ ականջապուրը կը բերուի:

Շիմի պաշին կ'ըսէ. — Մենք ասոր անկաճապուր կ'ասինք, հասըլ հայի ուտելիք է: Տէյիններն (հունգար) ա շատ կի սիրին զինքը:

Յիրաւի համեզ է: Երբ կ'իմացնեմ թէ առաջին անգամն է որ ականջապուրը կը ճաշա-

կեմ՝ Շիմի պաշի այս արտառոց լուրը սեղանակիցներուն կը յայտնէ. մեծէն մինչև պզտիկը, մօտ քառասուն աչքեր մինչդեռ զարմացումով ինծի կը նային՝ փոքրիկներէն մէկը քանի մը խօսքով դամէնքը կը խնդաղնէ:

Շիմի պաշին ժպտով ինծի կ'ըսէ.

— Գիտի՞ս ինչ կ'ասի էթուչքան, կ'ասի թէ դուն հայ չիս: Հայերը սև պէտք է ըլնին:

Ե՛ս իսկ կը ժպտիմ իմ ճերմակութեանը լրաց երբ կ'անդրադառնամ թէ քսան սեղանակիցներս ալ չէքէզներու պէս թխաղէմ են:

— Կովկասեան հայեր էք դուք, մինչդեռ ես Պոլսոյ մօտերը ծնած եմ, կ'ըսեմ:

Ճաշէն ետք, Շիմի պաշի իր տնտեսական հարստութիւնը ցոյց տուաւ ինծի. նախ պարտէզը տարաւ, ուր ամէն տեսակ կանաչեղէն, սոխէն սկսած մինչև սխտորը անպակաս էր: Իմացուց ձերունին թէ իր տիկինը պարտէզին վրայ անձերունին թէ իր տիկինը պարտէզին վրայ անձամբ կը հսկէ: Յետոյ ցուցուց հաւերը, խոզերը և այլն: Դաշնամուրին ձայնը հասաւ մեզի, փութացինք ներս, հիւրասրահ:

Շիմի պաշի ջութակը բ'րեյ տուաւ, երկու աղջիկները նստեցուց զաշնամուրին առջև, նոթա մը դրաւ անոնց դիմաց. քսան բերանները մէկանց լռեցին պատէն կախուած իրենց «Զատիկ» պապերուն պէս: Ութսունամեայ ձերունին երիտասարդի աւելնով սկսելու նշանը տուաւ.

քաշեց ազեղը ջուլթակին ու ինքը ևս երգեց. —
Բա՛մ փորոտան, բարձուստ բոմբիւնք Այրարատ-
եան դաշտն ի վայր . . . » Ոչ մէկ ատեն այս-
քան անուշ չէր հնչած հայ քայլերգը՝ որքան
հոս այս մաճառացած հայերու տունին մէջ, ո-
րուն առաստաղին վրայէն իր շուքը կ'ընէ Մայր
Հայրենիքը խորհրդանշող Արարատը . . .

Երբ ծափերը լսեցին՝ լսեցինք զա՛նգը հայ
եկեղեցիին։ Ի՛նչ անուշ ու խորհրդաւոր ձայն
Հայ շո՛ւնչը։

Տիկինը արդէն պատրաստ է եկեղեցի եր-
թալու։

Թրանսիլվանիոյ մէջ՝ հայ կիներ իր տան-
տիկնութեամբ մեծ դեր ունեցած է հայ աւան-
դութիւններու պահպանումին մէջ։

Հայկական կերակուրները, բազմալան, հե-
րիսան, կաթան կապուած են տարուայ եղանակ-
ներուն և տօներուն հետ՝ մինչև այսօր։

Զարմանալի չէ որ հունգար բարձր դասա-
կարգի անձնաւորութիւններ կը նախընտրեն
հայուհիներու հետ ամուսնանալ՝ երջանիկ օճախ
մը հիմնելու համար։ Զարմանալին ա՛յն է, որ
Թրանսիլվանիոյ մէջ երբ հայուհին հունգարէ մը
կը խնդրուի՝ ծնողը պայման կը դնէ որ դաւակ-
ները հայ եկեղեցւոյ մէջ մկրտուին, «էօռմէն»
(հայ) կոչուին։

Հայ մայրը միշտ իր թուխ դիմագիծը կը

դրոշմէ զաւկին, և հօր կողմէ շատ մը հունգար-
ներ կը ստիպուին հայ ներկայանար։

Բայց նորէն ժամանակն ու միջավայրը
տարուէ տարի րան մը կը կրծեն հայ հոգիէն, և
դժբախտաբար վստահ ենք որ այս երկու հարիւր
տարուան հայութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի
ձուլուի մեծամասնութեան մէջ, ինչպէս որ անց-
եալին հայ միջավայրին մէջ ձուլուած են Պար-
թեաներ, Յոյներ, Պարսիկներ և նոյնիսկ Հրեաներ։

Հայ Զանգակները, այսօր չէ վաղը, այդ
տխուր անազանգը պիտի հնչեցնեն անկասկած։

Դուրսը պատերազմը կը շարունակուի Հա-
յերը զինուոր կ'ըլլան հունգար բանակին մէջէ
Դրեթէ առանց բացառութեան մեր բոլոր հայրե-
նակիցները, շնորհիւ իրենց ստացած բարձր ու-
սումին՝ սպայի աստիճանով կը մօտենն բանակը։
Առտու մը, անսովոր ժամուն, հայ զան-
գակները հնչել սկսան։

Պատուհանէս հրապարակ կը նայիմ ու ե-
կեղեցւոյ առջև կը տեսնեմ զինուորական րա-
նակ մը որ հայ քահանային օրհնոթ թիւնը կ'առ-
նէ պատերազմի դաշտը երթալէ առաջ։ Յետոյ
երգերով ոգևորուած կայարան կ'իջնեն, որոնց
կ'ընկերիմ և ես Շիմի պաչին հետ։ Այս խում-

բին մէջ է Շիմի պաշինն Վիկտորը: Երրորդ որ-
դին է որ պատերազմի կ'երթայ՝ անդրանիկ դա-
ւակ մը թողլով դեռատի կնոջ բազկին վրայ:

Ես Վիկտորը շատ կը սիրէի, ան սուտերով
համեմուտած դիւրհասկնայի պատմութիւններ
պատմելով սորվեցուց ինծի հունգար լեզուն:

Երբ գինուորները հրաժեշտի գինուորական
բարեւ տուին ողջերթի եկող բազմութեան՝ հայ
և հունգար օրիորդներ ծաղիկներ դրին իրենց
հայրենիքի պաշտպաններուն հրացանին, գլխա-
րկին վրայ: Հոն է քաղաքապետին աղջկը պար-
թե հասակով, ոսկեգոյն խոպոպ մագերը ուսե-
րուն վրայ, որ ամէն իրիկուն հպարտ արտայայ-
թիւն մը իր լուսաւոր դէմքին՝ հրապարակին
մայթերուն վրայ կը ձեւէր:

Ո՞վ չէր գիտեր այդ հպարտ ու գոռոզ օրի-
որդին էրժի անունը:

Օրիորդ էրժի շատ մը թեկնածուներ ճամ-
բած էր. ես լսած էի, Վիկտորն ալ խնդրած է ե-
ղեր այդ գեղեցիկ աղջկան ձեռքը և մերժուած:

Երբ շոգեկառքը առաջին անգամ սուլեց
մեկնելէ առաջ և Շիմի պաշի վերջին համրոյրը
դրոշմեց պատերազմի դաշտ մեկնող իր երրորդ
զաւկին ճակտին, քաղաքապետին հպարտ աղջի-
կը կասկարմիր մեխակ մը զետեղեց Վիկտորի
սրտին վրայ, սր անյակէս մը զգաց իրը թէ սուր
փուշ մը խրէին սրտին մէջ և իսկոյն կարմրե-

ցաւ ճիշտ իր կուրծքին վրայ դրուած մեխա-
կին պէս:

Շոգեկառքը անգամ մըն ալ սուլեց և Զան-
գակները սկսան ողջերթը հնչել:

*

Հայերը, շուրջ 1675 թուականին, այլեւ
չգիմահալով Մոլտովայի Վալախ փոյտաներուն
(իշխան) կրօնական հալածանքներուն՝ ստիպուե-
ցան գաղթել: Այդ թուականներուն ընդօրինակ-
ուած ձեռագիրներուն յիշատակարանները ար-
ցունքով կը պատկերացնեն մեզի՝ այդ տխուր
շրջանը:

Հայերը «հերետիկոս» կը կոչուէին մոլեռանդ
կղերէն և կ'ատուէին ուսմէն ժողովուրդէն:

Ժէ դարուն վերջերը՝ շատ մը ընտանիք-
ներ նորէն գաղթականական ցուպը ձեռք առած՝
անցան Թրանսիլվանիա: Մէկ մասը մնաց Պոթո-
ւանէն ոչ շատ հեռու Ճէրճօ Սէնթ Միքլոշ քա-
ղաքը, ուր դեռ մինչև այսօր մօտ 700 հայու-
թիւն կայ իր ամրակառոյց եկեղեցիով և քահա-
նայով: Մանեայ, Յարան, Ագոնց, Սափա և շատ
մը ընտանիքներ որոնք այս քաղաքը կ'ապրին՝
դեռ մինչև այսօր իրենց համանուն ազգական-
ներն ունին Ռումանիոյ մէջ:

Փոքր թիւով, աւելի երկրագործութեամբ

դրագողներ ձերձօ Սէնթ Միքլոշէն քիչ հեռու «Սեփ-Վիզ» (գեղեցիկ ջուր) անունով գիւղ մը հիմնեցին, որ այսօր Թրումոսաս կը կոչուի. հօն հազիւ հարիւր հայ ժողովուրդ կայ իր փոքրիկ եկեղեցիով ու քահանայով:

Մեծամասնութիւնը աւելի հեռացաւ և Սամոշ ջուրին մօտը հիմնեց Սամոշուլար քաղաքը, զոր Հայաքաղաք կոչեցին, այսօրուայ Կերլան, ուր մօտ հազար հայութիւն կայ, իր եկեղեցիներով, կրթական հաստատութիւններով և թանգարանով: Տեղւոյն հայերուն գլխաւոր զբաղումն է անասնապահութիւնը:

Մէկ մասն ալ, աւելի հարուստներ, եկած հիմնած են Եղիսարեթուպոլիսը՝ Արաֆի իշխանին օրով:

Երբ Շիմի պաշիի պապերը Մոլտովայէն բաժնուեցան, մէկ եղբայրը, Զատիկ մականուանով, Եաշ մնաց, անոնք հօրեական ժառանգութիւնը բաժին ըլլալէ ետք՝ իրենց հօրն ու մօրը նկարներուն ընդօրինակութիւնը ընել տուին, և այդ նկարներուն մէկ զոյգը Թրանսիլվանիա բերուեցաւ, իսկ միւսը մնաց Եաշ:

*

Վիկտոր քանի մը օր միշտ իր բարախուն կործքին վրայ պահեց Էրժիրն մատներով հօն

դրուած կարմիր մեխակը, յետոյ երբ չօրնալ սկսաւ՝ իր նոթատետրին մէջ դրաւ զայն, Թընդանօթներու թնդիւնը շուտով մոռցնել տուաւ մեխակն ալ, Էրժիրն ալ, իր հոգւոյն խռովքը անհետացաւ:

Տխուր օրեր անցուց Վիկտոր Պեսարապիոյ ճակատին վրայ, անգամ մը թեթևօրէն վիրաւորուեցաւ, յետոյ նորէն գնաց խոնաւ խրամներուն մէջ իր միսը փռեցնելու, տկարացաւ և յայտնեց թէ այլևս ուժ չունէր իր հետ տանելու հրացանը:

Վիկտոր, երբ կրկին հիւանդանոց փոխադրուելու խնդրագիր տուաւ՝ Ռուսէն յաջող յարձակում մը զինքն ալ գերի բռնեց:

Վիկտոր նահարցած՝ սկսած էր հազալ, տաքութեան ատոյճանը 39-ի կը բարձրանար, զինքը քննող բժիշկը հրահանգ տուաւ որպէսզի հիւանդանոց փոխադրուի:

Այդ ատենները լրագիրները Բազալ Զատիկ անուանով զօրավար մը պանծացուցին, Հայ մըն էր ան ծագումով, պատուարեւ ռուսէն քաղաքացի մը՝ որ իր ռազմագիտական հմտութիւններով քանի մը յաղթանակներ տարած էր հունգար բանակին դէմ:

Այսպէ՛ս է հայը: Ան հաւատարիմ զաւակը կը դառնայ այն երկրին՝ որուն օդը կը շնչէ:

Զատիկ զօրավարին ազգակիցներն ալ, նոյն-

իսկ ազգականները, հաւատարիմ հունգար քաղաքացիներ դարձած են Թրանսիլվանիոյ մէջ։ Անոնք ալ մինչև մեծ պատերազմի վերջին օրը և անկէ ալ շատ ետք՝ միշտ հունգար միացին իրենց հոգիով ու սրտով։

Զօրավար Զատիկ ինքն ալ ունի իր պապեական տունը, որուն հիւրասրահին մէջ պատէն կախուած են այն միեւնոյն ղէմքերը իր պապին ու մամին՝ որոնց հանգիպեցայ Շիմի պաշին տունը։

Զօրավարը դեռ մինչև այսօր իր ղէմքին վրայ քանի մը եղական գծեր ունի, որ յատուկ են իր ընտանիքին, իր թուխ ղէմքին վրայ այն աչքերը կը բոցավառին՝ զոր ժառանգած է իր նախնիքներէն։

Վիկտոր, իր պղտիկութենէն, իրենց հիւրասրահին մէջ, այդ աչքերուն մօտիկ խաղացած, խնդացած, լացած ու մեծցած էր։

Հայր Ռումէն եղած է։

Հայր Հունգար եղած է։

Երկու եղբայրներ տարրեր հողերու վրայ սնած, տարրեր պետութիւններէ հիւրասիրուած՝ հիմակ անգիտակցարար ղէմ առ ղէմ կը կռուին, զիրար կը սպաննեն, իրարու օճախները, հայ օճախները կը քանդեն։

Ո՛վ ճակատագիր այս անտիրական ազգին։

Ո՛վ վայրագութիւն գաղան մարդկութեան։

Ո՛ւր տեսած էք դատաւոր մը որ հրամայէ դահիճին իր հարազատ կորայրը գլխատել։

Բայց այդ կրակի և արիւնի օրերուն ինչ հոգեկան վայելք էր հանդիպիլ թշնամի տարազով զինուորի մը, որուն ղէմքին վրայ իր ցեղին աչքերը կը բոցավառին։

Ո՛չ։ Ոչ մէկ ուժ կամ բռնութիւն կտրող է ցեղային արիւնը փոխել։ Ո՛չ ոք կրնայ ոչ մէկ գնով իր արիւնը ծախել։

Վիկտոր լուրջ հիւանդ է։

Պատերազմի ատեն բախտ մըն է քաղաքակիրթ երկիրներու սահմանները գերի խնայ։

Կարմիր խաչերով օրիորդներ, հիւանդանոցէն ներս իրենց խնամքին յանձնուած հիւանդներու ճակտին վրայ ազգը չէ՛ որ կը փնտռեն կարգալ, այլ մարդը, նոյնիսկ եղբայրը։

Եաշի հիւանդանոցին մէջ Վիկտոր հայ մը եղած է։ Եւ մահճակալին վրայ դրուած ցուցանակին վրայ իր անունին քով գրուած է նաև «Հունգարահայ»։

Հիւանդապահուհիները կարծէք իր ազգակիցներն ըլլային, այնպէս կը զուրգուրան վրան։ Չեն խորհիլ անոնք թէ այդ հիւանդը երէկ է իր գնդակները ռումէններուն ղէմ կը տեղացնէր։

Վիկտոր պապական բերնին քիչ մը լեմունաւ կ'ուզէ, օրիորդը կու տայ ամենայն սիրով։

Չի՛ խորհիլ, «արդեօք ամիս մը առաջ իմ

եղբայրը այս թշնամիին զնդակով չինկա՞ւ կըռուէի դաշտին վրայ»։ Լա՛ւ որ չի խորհրո՛ւ Սարսափելի է։ Բայց ի՛նչ մեղք այս ողորմելի հիւանդին՝ որ իր կիսն ու զաւակը ձգած՝ ակամայ եկած է կռուելու։

Վիկտոր քիչ մը լաւանալ սկսաւ։

Յիւանդանոցը ստէպ կ'այցելեն ուսմէն բարձր դասակարգի օրիորդներ, երբ անոնք այդ գթութեան չէնքէն ներս կը մտնէին մէկ մէկ սպիտակ շապիկ հագած կառ-կարմիր խաչեր իրենց թեկերուն վրայ՝ անուշ ժպիտը դէմքերնուն անխտիր կ'այցելէին բոլոր հիւանդներուն։

Այդ չէնքին մէջ թշնամի կամ բարեկամ աղգութիւն գոյութիւն չունի։ Եղբայրներ են ամէնքն ալ և իրենք հարազատ քոյրեր։

Զատիկեան ընտանիքէն էր այն բարձրահասակ թխադէմ օրիորդը, որ ծնած եաշի մէջ, առանց իր մայրենի լեզուէն բաց մը գիտնալու՝ միայն ծագումով հայ ըլլալը գիտէր։

Յեղային արիւնը քաշեց զինքը Վիկտորի խոր աչքերու նայուածքով, ան ստէպ անոր սընարին մօտն է։ Անմիտ ուտելիքներ կը բերէ և բարձին տակ կը դնէ։ Օր մըն ալ մահճակալի ցուցանակին վրայ կարդաց «Զաքարիայ Վիկտոր, Հունգարահայ»։ Ուրեմն այդ զիմագծով հիւանդը հայ է եղբր, աչքերը լեցուեցան։

Ո՞վ ըսաւ թէ գթութեան այս յարկին մէջ

աղգութիւն գոյութիւն չունի։ Ինչո՞ւ հապա օրիորդ Աննան կ'իմացնէ անոր՝ մեծարժէք գանձ մը գտնողի ուրախութիւնով։

— Պարոն, ես ալ հայ եմ։

Երկու հայ սրտեր՝ որոնք չեն կրնար իրենց մայրենի լեզուով խօսիլ, որոնք նոյնիսկ չեն կարող իրարու միտք հասկնար։ Անոնք խօսած են զիւրիչ նայուածքներով։

Օրիորդը իր աղգակցական սէրը յայտնեց գուրգուրանքով, կրկնապատկուած խնամքով։

Իսկ Վիկտոր անոր փոխարէն օր մը բացաւ իր նոթատետրը, և հոն չորցած կարմիր մեխակին թերթիկները տուաւ օրիորդ Աննային։

Էրժիէն նուիրուած մեխակին կէսը։ Այդ էր Վիկտորի թանկարժէք առարկան։

Վիկտոր սկսաւ ոտքի ելլել։ Ամէն օր քիչ մը պարտէզ կ'իջնէր։ Զերմը նուազեցաւ, հազը մնաց, ան ալ կ'անցնի։

Զօրավար Զատիկ քանի մը օրուան արձակուրդով եաշ եկաւ։ Գերիներուն և նոյնիսկ գերի հիւանդներուն ալ այցելեց։

Զօրավարը, բարի հօր մը կամ խղճմտանքաւոր բժշկի մը պէս ամէնուն մօտեցաւ, դիտեց ու քննեց զամէնքը և խօսեցաւ անոնց հետ՝ որոնք ուսմաներէն քանի մը բառ կը թոթովէին։

Վիկտոր, հեռուէն, կարծես իր պապն էր որ

տեսաւ: Զօրավարին դէմքը իրեն ծանօթ կ'երևար:

Զօրավարը երբ Վիկտորի մօտեցաւ՝ օրիորդ Աննա մօրեղբոր ականջին փափսաց, «Սա սեաշուկ երիտասարդը հունգարահայ է»:

Զօրավարը կեցաւ քանի մը ըտպէ, Վիկտորին նայեցաւ: Երկու հայերու սեաշքերը, երկու Զատիկներու նայուածքները՝ այդ քանի մը լուսվայրկեաններուն շատ բան ըսել տուին իրարու, երկուքին աչքերն ալ լեցուեցան. Հայ Զօրավարին և Հայ Գերիին աչքերը:

Երկրորդ օրը օրիորդ Աննա Վիկտորը Զօրավարին տունը տարաւ:

Վիկտոր երբ հիւրասրահ մտաւ՝ իրենց տունը կարծեց ինքզինքը. հոն ալ պատէն կախուած էին նոյն այն պատկերները՝ որոնց արտայայտիչ նայուածքին տակ մեծցաւ:

Երբ զօրավար Զատիկ հիւրասրահ մտաւ՝ Վիկտորի առաջին խօսքն եղաւ.

— Ժենեռա՛յ, իմ ազգականներուս պատկերներն են ասոնք:

Գերին ու Զօրավարը զիրար ողջագուրեցին իրենց պապերուն նայուածքին տակ: Մինչդեռ օրիորդ Աննա և ընտանիքին անդամները ապշահար այս ողջագուրումը կը դիտէին՝ Զօրավարը ըսաւ անոնց. — Ձեզի կը ներկայացնեմ մեր մերձաւոր ազգականներէն Վիկտորը, երկու եղբայրներու թոռներ ենք:

Ինծի չպատմեց Վիկտոր թէ ի՛նչ հանգըստաւէտ կեանք անցուց Ռուսիոյ մէջ իր ազգականներուն մօտիկ, ատոր ապացոյցը այն է՝ որ կրցաւ իր կեանքը մինչև խանձարուրը քաշքըշել՝ հակառակ անոր որ երկու թոքերն ալ կը կրծուէին:

Պատերազմի օրով, կտրուած յարաբերութիւններէ՝ կարօտը կը քաշէի հայ դէմքին ու հայ լեզուին:

Օր մը, իրիկուան դէմ, երկու հարիւր ռուս զերիներ Եղիսարեթուպոլիս բերուեցան: Երբ յոգնած զոյգ զոյգ իմ առջեւ կ'անցնէին՝ հայ չուշին և հայ դէմքին ծարաւի՝ մութին մէջէ գացող զերիններուն հարցուցի. — Հայ կա՞յ:

— Հայ եմ հայրենակից, Հայ:

Անխիղճ սպայ մը — Աստուած չընէ որ հունգարահայ մը ըլլար — սուրին հակառակ կողմով հարուած տալով լեցուց հայ ձայնը:

Երկրորդ օրը օրինաւոր ճամբով գտայ հայրենակից զերին: Ղարաբաղցի յաղթանդամ երիտասարդ մը, որ արցունքը աչքերուն ինծի փաթթուեցաւ. — Հայ ես և տէրհայր, հառաչեց:

Տասը վարկեան միայն խօսակցութեան հրաման տրուեցաւ, որ կրակի պէս չուտով ան-

ցաւ: Երբ պիտի բաժնուէի իրմէ՝ քսակը հանեց և իբր ժամուց՝ իր ունեցած քուերոնները ուղեց ինծի տար:

— Ի՞նչ կ'ընես. ես քեզի պիտի օգնեմ, ըսի:

— Թողուցէք տէրհայր, որ ուրախութիւնս ասով արտայայտեմ, ըսաւ այնպիսի աղաչական շեշտով մը՝ որ ստիպուեցայ ընդունել արիւնքրտինքով վաստկուած այդ քանի մը քուերոնը:

Ղարաբաղցին այլևս գերի չէր. ամէն կիրակի հայոց տունները կը հրաւիրուէր «անկաճապուր» ուտելու:

Վիկտորի մօրեղբայրը, նշանաւոր երեսփոխան Իգէգուց, գերիներու հրամանատարութեանէն խնդրեց՝ որպէսզի քսանի չափ հայ գերիներ զրկէ իր կայուածներուն մէջ աշխատելու համար:

Ո՛րքան հրճուանքով կը զիտէի երբ ամէն կիրակի իրիկուն կը տեսնէի հայ երեսփոխանը, որ շրջապատուած հայ գերիներով կը նստէր մեծ հրապարակը՝ ամէնուն գարեջուր հրամցնելով:

— Պ. Իգէգուց, ըսի օր մը երբ գարեջուրի գաւաթները իրարու կը զարնէին, վստահ եղէք թէ ձեր քեռորդի Վիկտորն ալ փոխադարձ այսպէս երջանիկ է հայ յարկի մը ներքեւ:

Մինչդեռ Վիկտոր հոս գթութեան օտար յարկերու տակ օրէ օր կը հալի ու կը մաշի՝ ու-

րիշ ճակատի մը վրայ իր փոքր հղբայրը Յակոբ իր կեանքը վրայ կու տայ:

Տխուր լուրը շուտով Եղիսաբեթուպոլիս հասաւ: Յակոբ՝ Շիմի պաշիի Բենիամինն էր, ծերութեան զաւակը. ո՛րքան կը գուրգուրար անոր վրայ:

Յակոբի մահուան քառասունքին՝ հոգեհանգստեան պատարագ ըսուեցաւ: Եկեղեցին սևերով ծածկուած էր: Օռկը հեծեծանքով կ'ընկերէր մեյամաղձոտ երգերուն, մահարեմը խունկի ծուխերուն հետ վեր կը բարձրանար՝ երբ քահանան Յակոբի հոգեոյն լուսաւորութեան համար կ'աղօթէր և հայոց եկեղեցիին զանգակները լայով կը հնչէին: Բայց Շիմի պաշիին հոգին ոչ մէկ կերպով չկրցաւ մխիթարուիլ: Ժպիտը իսպառ հեռացաւ դէմքէն, ճերմակ մօրուքին ա՛յլ մկրատ չդպաւ. անոր քայլերը զանդաղեցան, զլուխը կսւրժքին վրայ միշտ կախ կը մնար, աչքերը գետնին էին, կարծէք հողին կարօտ: Առտու մըն ալ լացի էս զառնօրէն, Էրբ ըսին թէ՝ «Շիմի պաշին իրկուըն պառկեր՝ առտուն չէ ելեր», ինչպէս նախապէս ըսինք՝ ան, վերջին հայր, իր աչքերը փակած էր յաւիտենապէս:

Կարծէք զանգակատունները փյախ:

Այն զանգակները, որոնք բարձրացած էին օր մը այս գաղթական հայոց իսկական հայրենիքը ազատութիւնը աւետելու, այդ միևնոյն

Պանդակները իրենց հեկեկանքով, ընդհատ ընդհատ տը՛նկ, տը՛նկ կոծերով գերեզման տարին Շիմի պաշին:

*
*

Պատերազմը կը սաստկանայ: Գերման քանակները մէկէ աւելի մայրաքաղաքներ զրաւած են: Դիմանալու համար ղէնքի և մարդու պէտք ունին, մինչև յիսուս տարեկանները զինուոր տարին:

Տուներէն թողոր արոյրէ և պղնձէ առարկաները ժողոված էին. հիմակ ար, մարդկային արիւնի ծարաւ գազանային սրտով մարդիկ, եկեղեցիներու զանգակները զինագործարան կը տանին՝ անոնցմով թնդանօթ շինելու և մարդ սպաննելու համար:

Պատերազմի այս տագնապալից օրերուն, երբ երիտասարդ կիներ իրենց ամուսինները կռուի դաշտ ղրկեցին, ուրիշներ երբ լուր առին թէ իրենց զաւակները վիրաւորուած են, քոյրեր՝ երբ եղբայրներու մահը լսեցին, այդ սարսափի օրերուն՝ երբ թշնամիին բանակները դէպի իրենց քաղաքը կը մօտենային, սրբա՛ն մը խիթարանք և քաջայերանք կու տային այդ զանգակները, երբ իրիկուան մթնշաղին՝ անոնք հսկումի կը կանչէին թողոր տառապած և տագնապած հոգիները:

Եւ հիմա կ'ըսեն թէ՝ Հայ եկեղեցիին զանգակներն ալ պիտի փչուեն և զինարան տարուին ...

Դեռ կանաչ խոտ չէր բուսած Շիմի պաշիի գերեզմանին վրայ, երբ օր մը յաղթանգամ գերմանացիներ, իբրեւ թէ տէրը ըլլային հայ եկեղեցիին՝ զանգակատունը ելան իրենց տրուած հրամանը գործադրելու: Վար առին պղնձէ զանգակները, իսկ ամէնէն մեծ երկու զանգակները, որոնց ձայնը օրը քանի մը անգամ շատ հեռուի հաւատացեալներուն հիւզակները կ'այցելէր, այդ մեծ զանգակները որ 150 տարիէ ի վեր առտու իրիկուն հնչած էին՝ քառասուն մէթը բարձրութենէն վար ձգեցին:

Ես չէի գտնուած քաղաք մը ուր ուռմը մը պայթէր, կարծեմ անոր պայթիւնը աւելի զօրաւոր և աւելի ահաւոր չէր որքան սարսափեցնող այս ձայնը Փչրուած Զանգակներուն:

Ամբողջ քաղաքի ընակչութիւնը հրապարակ լեցուեցաւ, շրջապատեց կտորները այն սըրբազան զանգակներուն, որոնք կտոր կտոր եղած էին մէկ կամ երկու Հայկազեան դրեր իրենց վրայ կրելով:

Փչրուած զանգակները:

Խորտակուած երազը այս քաղաքը հիմնող հայ հայրենակիցներուն:

Կու լային ամէնքը: Ամէնուն մտերիմ մե-

ուելներն էին ջախջախուած, կտոր կտոր եղած փշրուած զանգակները:

Ո՞վ ըսաւ թէ Քիչնեւի կամ Ա.ք.քէրմանի հայ եկեղեցիներու զանգակներն ալ չփշրուեցան: Ո՞վ կ'երայխաւորէ թէ ոռւս բանակը Չերնովիցը գրաւած պահուն հայ զանգակները այսպէս փշուր փշուր ըրած զինագործարան չղրկեց:

Խաղաղութեան հնչակ հայ զանգակները՝ վաղը թնդանոթի փոխուած՝ իրենց ոռւմբերով կ'ուռի դաշտին վրայ հայ կեանքեր պիտի քաղեն:

Զինադադարը արդէն եղած էր և 1919-ին հունգար գերիները իրենց ծննդավայրը վերադարձած էին:

Մինչև այդ թուականը Եղիսաբեթուպոլսի քաղաքապետին գոռոզ աղջիկը, էրժի, սաքսերու դրամատան տնօրէնին կինն եղած էր և մօնչ զաւակի մը մայրը:

Վիկտոր թէև իր թշնամի արեւակից ազգականներուն մօտ ամէն հանգստութիւն վայելած էր, բայց ո՛չ բժիշկները և ոչ դեղերը չէին կրցած զինքը մաշեցնող տաքութեան աւ հաղին վերջ տալ:

Բժիշկները չէին ըսած անոր թէ անողոք հիւանդութիւն մը, որ ոչ դեղ ունի ոչ դարման — թոքախտը — արդէն երկու տարիէ ի վեր իր ճիրաններուն մէջ առած էր զինքը:

Վիկտոր երբ Եղիսաբեթուպոլսի հասաւ՝

տեսաւ որ ահարկու ուրական մը անցած էր իր ծննդավայրին վրայէն:

Ո՛չ առտուն և ո՛չ իրիկունը կը լսէր զանգակներուն անուշ ձայնը: Փոթորիկը կործանած էր կարծես հայ եկեղեցւոյ զանգակատունները և փշրած զանգակները:

Թրանսիլվանիան Ռումանիոյ մաս կը կազմէ այսօր: Հունգարները աւելի շուտով դաւաճանած էին իրենց հայրենիքին, իսկ հայերը որ գացին մինչև օտար հողերն ու սահմանները իրենց կուրծքով ու կեանքով Հունգարիան պաշտպանելու՝ մինչև վերջ հաւատարիմ մնացին զիրենք հիւրասիրող պետութեան:

Ես, 1920-ին, անգամ մը այցելեցի Եղիսաբեթուպոլսի, ուր 6—7 տարի ապրած էի: Հոն պատերազմի չրջանին հեռուէն լսած էի թնդանոթներուն ձայները:

Առաջին այցելութիւնս եղաւ Շիմի պաշի բնակարանը երթար Զուլթակը փոշիներու տակ մնացած էր: Սև աչքերով թռռնիկները մեծցած էին, սևեր հագած: Շիմի պաշիին ձայնը լսած էր այս յարկին մէջ՝ ուր 80 տարիներ ապրած էր:

Հիւրասրահը սպասեցի որ Վիկտոր անկողնէն ելլէ ու գայ:

Պատերը դիտեցի: Զատիկները դեռ միևնոյն արտայայտիչ նայուածքով կը նային ինծի: Անոնց կողքին Շիմի պաշիին նկարն ալ կախուած էր:

«Այս զանգակները, ըսած էր ինծի քանի մը տարի առաջ, օր մը պիտի հնչեն մեզի մեր հայրենիքը կանչելու «Արարատ»ին մօտ»:

«Երազ մըն էր անցաւ զնաց» կ'ըսեմ ես ինծի՝ երբ կմախք դարձած Վիկտորը իր խօսքէն առաջ հազաց և ըսաւ «Իշթէն հողդո» (Աստուած բերաւ): Այո՛, Վիկտորն էր, Հունգարիոյ սահմանները պաշտպանող Վիկտորը: Պէտք էր այդ մահին վաղոյ բարեկամիս չցուցնէի իմ արցունքը որ աչքերէս դուրս կ'ուզէր յորդիլ բարեկամիս մօտալուտ մահը գուշակելով:

— Ի՞նչպէս ես, սիրելի Վիկտոր:

— Լաւ: Միայն քիչ մը հազ ունիմ: Հիմակ աւելի քիչ կը հազամ: Եթէ Խորոժս ալ գայ՝ անշուշտ ջերմս կ'անցնի և մենք նորէն պտտելու կ'երթանք Քիւթիւլէօ դետին եղերքը:

— Ի՞նչպէս անցուցիր Ռումանիոյ մէջ:

— Շատ հանգիստ էի, Լաւ որ գերի ինկայ: Սարսափելի բան էր մեզի զէնք առնել: Գիտէ՞ք մենք հոն հայրենակիցներ ունինք, նոյնիսկ մօտ ազգականներ: Զատիկներու հիւրը եղայ: Այս պատէն կախուած պապս ու մամս անոնց տունն ալ տեսայ: Եւ մարդիկ մեզ զրկեցին որ մեր մօտիկ ազգականները սպաննենք: Սարսափելի բան:

Վիկտոր հազալով ընդհատ ընդհատ իր պատմութիւնը պատմեց և ըսաւ. «Էրժիին մեխակին կէսը տուի այն օրիորդին որ զիս խնամեց և որ իմ ազգականն էր»:

— Լաւ միտքս ինկաւ, աւելցուց Վիկտոր, այդ մեխակին կէսը չեթառետրիս մէջ է, պէտք է զայն էրժիին ցուցնեմ: Իր տուած մեխակը, ես գացի իր նախնիքներուն սահմանները պաշտպանելու, և ինքը զնաց սաքսոնի մը կիներ և զաւ:

Այդ օրը Վիկտորենց ճաշեցի:

Ճաշէն վերջ Վիկտոր առաջարկեց որ մինչև գերեզման միասին պտոյտի երթանք: Գեղեցիկ էր հայոց գերեզմանին զիրքն ու ճամբան:

Վիկտոր ստուեր մը եղած էր: Կեանքի ստուերն էր ան: Այդ օր իր զինուորական մեծ վերնազգեստը հագաւ, թեւ ինկաւ իր տիկնոջ և ես իմ քայլերս ստիպուեցայ իր քայլերուն հետ առնել՝ թոքախտաւորի քայլերու պէս:

Նէմէշ ուցցայէն (ազնուական փողոց) դեռ դուրս ելած չէինք երբ նշմարեցի բարձրահասակ տիկին մը դարուսի պէս վառվռուն դէմքով և կեանքով. ձախակողմն էր աղախին մը վերէն վար ճերմակ հագած, որ տիկնոջը կ'ընկերէր քըշելով փոքրիկ կառք մը՝ որուն մէջ ապահով մանուկ մը պէտք էր ըլլար:

Էրժիին է եղեր. ես չճանչցայ, իսկ Վիկտորն ու տիկինը ուշ չէին դրած:

Ստուերի մը պէս կը քայլէր Վիկտոր: Թոքախտ էր, ո՞վ կը մօտենար իրեն:

Յանկարծ հազալ սկսաւ:

Էրժին որ մեր մօտէն ստիպուած էր անց-
նիլ՝ քայլերը արագեց եւ հրամայեց աղախինին.

— Շո՛ւտ քայլէ:

Ջայնէ՛ն միայն ճանչցաւ Վիկտոր Էրժին
անոր նայեցաւ հազը կոկորդին, մինչ ան՝ աչ-
քերը առանց գետնէն վեր առնելու հեռացաւ,
անցա՛ւ:

Հունգար քաղաքապետին աղջիկը:

Վիկտոր հանեց իր նոթատետրը, գետին
թափեց կարմիր մեխակին տոգունած թերթերը:

— Աննային ալ պիտի գրեմ որ կրակը նետէ
իրենները, ըսաւ՝ միշտ հազարով ու հազարով:

Մօտի նստարանին վրայ հանգչեցուցինք
Վիկտորը՝ որ միշտ կը հազար: Գետինը կարմրե-
ցաւ, մենք տաքնապած էինք, եւ Էրժին, կար-
միր մեխակը Հունգարիան պաշտպանելու զա-
ցող Վիկտորին սրտին վրայ դնող Էրժին, առանց
իրեն նայելու սիգալով կ'երթար:

Անզգա՛մը:

Կառքով տուն փոխադրեցինք մահամերձ
Վիկտորը: Ա՛լ գերեզման չուզեց երթար:

* * *

Երկու օր ետք, Շիմի պաշին տանը առջև
խռնուած էր ամբողջ քաղաքը: Վիկտորին դա-
գաղը դուրս հանեցին եւ քահանան «Ջանգիստ

յաւիտենական» երգեց ու զինուորական ֆան-
ֆառը Պեթովէնի մահերգը հնչեց, լացնելով զա-
մէնքը: Տարինք Վիկտորը իր հօր մօտ, ա՛յն
ճամբէն գացինք ուր անզգամ Էրժին հանդի-
պեցաւ:

Երկու օր առաջ գերեզմանէն ետ դարձող
Վիկտորը՝ ծաղիկներու մէջ թաղած տարինք
հո՛ն, ուր մարդիկ աւելի խաղաղ կը հանգչին:

Դեռ հող չդրած անոր զազաղին վրայ՝ ա-
մէնքը լացին զինքը, նոյնիսկ անզգամ Էրժին
իր ամուսինին թե՛ն ինկած՝ եկած էր լալու . . .

Մէկը միայն չէր լար, այն մէկը՝ որ հազար
օտարին վրայ լացաւ, — Հայոց Մայր եկեղեցին,
որովհետեւ անոր զանգակները փչրուած էին:

«Խենթ» կ'ըսէին Կիւրեղին, որ տեղահանութեան սարսափի օրերը ապրելէ ետք՝ Ռուսմանիա ինկած էր:

Մարդ ի՞նչպէս չխենթենայ՝ երբ անյուր և աներեակայելի տառապանքով լեցուն կեանք մը ստիպուեր է ապրիլ Գիշերը անկողնէն հաներ էին զինքը և քշեր էին մինչև Արարիոյ աւազները, և դեռ հազիւ դուրս ելած իր ծննդավայրէն՝ տեսեր էր իր ընտանեկան օճախին այրիլը: Ի՞նչ յանցանք գործեր էր:

Հայ ծնած էր:

— Կեալո՛ւռ, քալէ՛, քալէ՛, ըսեր էին իրեն ուստիկանները՝ խարաղանկով զինքը անդադար:

Եւ Կիւրեղ քալած էր առանց Ղովտի կնոջ պէս ետին նայելու, առանց իր հրոյ ճարակ եղած գիւղը վերջին անգամ զիտելու:

— Մնաք բարո՛ւ մեռելներ:

Ա. քսորի ճամբուն վրայ Կիւրեղ նախ իր հայրը կորսնցուց: Խեղճ հայր: Ոստիկանները չէին

Թողած որ Կիւրեղ իր որդիական պարտականու-
թիւնը կատարէ, լաթի մը մէջ պատանդէ և ափ
մը հող նետէ իր սիրելի հօրը վրայ: Այդ անսիրտ
ոստիկանները հրացանի կոթերով ոսկորները
ջախջախելու աստիճան ծեծեր էին զինքը և չէին
իսկ թողած որ արցունքի կաթիլ մը թափէ կը-
մասխաղած հօրը վրայ:

Հայրը գաղաններու կեր թողած՝ Կիւրեղ
քալեց իր անհատնում ճամբան. բայց ի՞նչ ճամ-
բայ: Ո՛չ կանաչ ճիւղ մը կար այդ ճամբուն վրայ
և ոչ հող. հոր աւաղը կ'եփէր ոտքերուն տակ, և
ոսկորներ, իր հայրենակիցներուն զիակներն
ու ոսկորները կը զարնուէին ոտքերուն:

Դիմացը պառկած սա կմախքը իր հօրեղ-
բայրը չէ՞. քիչ մը անդին նետուած սա գանկը
իր քրոջը գանկը չէ՞ արդեօք:

Կենալ չկայ, նայիլ չկայ, և ոչ իսկ մտածե-
լու հրաման կայ, որովհետեւ ոստիկանը չուտով
կը հասնի ու կը խտրազանէ.

— Քայէ՛ կեալուս, քայէ՛ մինչև որ Տէր-էլ-
Զոր հասնիս:

Մայրն ալ մեռաւ:

Ա՛յ ցաւ չղգաց Կիւրեղ, ո՛չ արցունք մնա-
ցած էր քովը և ո՛չ ալ զգացում:

Ըսին թէ ընդհակառակը իր անշնչացած
մօրը վրայ փոխանակ լալու քահ-քահ խնդացեր էր:

Երկու քոյրերը մնացեր էին, Մարիամ ու

Կատար: Իրկուն մը արարները զանոնք ալ յա-
փըշտակեցին:

Կիւրեղ անոնց արցունքին զիմաց ալ քահ-
քահ խնդացեր էր:

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ
պիտի դայ Բրիստոս:

Այսպէս կ'ըսէր երիտասարդ մը իր մազոտ
բաց կուրծքը ծեծելով, վազվզելով վրաններու
առջևէն՝ որոնց մէջ ապաստանած հայերը՝ կաշի
ոսկր զարձած մահին կամ ազատութեան կը
ապասէին:

Այդ վրանաքաղաքին մեռելները գերեզման
չունէին՝ արդեօք, ի՞նչ սարսափելի տեսարան:

Վրաններէն դուրս անշնչացած զիակներ
փռուած էին գետինը: Ի՞նչ սարսափելի կը հըն-
չէին սա խօսքերը՝ որոնք ստէպ ստէպ կը լըս-
ուէին մահուան հետ գալարուողներէն.

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ
պիտի դայ Բրիստոս:

Հին դարե՞րը կ'ապրէին. Յովնանէս Մկըր-
տի՞չն է, որ ճիշտ անոր նման մերկ երկար մա-
զերը ուսերուն իջած, անխնամ սև մօրուքը
կուրծքին փռուած կը պոռար.

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ
պիտի դայ Բրիստոս:

«Խենթ Կիւրեղն է» կ'ըսէին անոնք՝ որոնք այդ դժբախտին անունը զիտէին. և հաւատացեալներ, որոնք Աստուծոյ է կը վախէին, իրենց թաշկինակներուն ծայրերը կապած մէթէլիկներէն հատ մը կու տային խենթ Կիւրեղին:

Այս խենթն ալ ա'յսպէս կ'ապրէր:

Եւ ի՞նչպէս մարդ չխենթե՞նայ այդ սոսկալի ճամբան ընելէ ետք:

* *

Մարիամ ու Կատար արարներուն կիներն եղան ու տարրեր զիւզիրու մէջ ապրելով զիրար կորսնցուցին:

Կատար զաւակներու մայր եղաւ և երբ լսեց զինադատարը՝ հոն թողած արարին լաճերը՝ ինքզինքը Հալէպ ձգեց Պոլիս անցնելու համար: Ի՞նչ բախտ. Հալէպի մէջ իր դրացի Քէօսէ Մինասին հանդիպեցաւ որ աքսորի ճամբուն վրայ թողած էր իր կինը: Մինաս անմիջապէս իր հայրենակիցին ձեռքն ուղեց և Յարութիւն քահանայն զանոնք պսակեց:

Քէօսէ Մինաս Պոլիս անցաւ իր կնոջ Կատարի հետ, ուր մնաց մինչև Քէմալականներու Պոլիս գալը: Հոն զաւակ մը ունեցան և երկրորդ մըն ալ շոգենաւին մէջ՝ որ հայ դադթականները Պոլսէն Յունաստան փոխադրեց:

Կատարի երկրորդ մանչը շատ կը նմանէր իր եղորը, այդ պատճառով ալ անոր անունը Կիւրեղ դնել տուաւ:

Յունաստանի մեծ «կրիթ» համաճարակին զոյ՛ գնաց Քէօսէ Մինաս և դժբախտ Կատար իր երկու զաւակներով որբեայրի մնաց:

* *

Կիւրեղ, օր մը կացին մը թեին՝ Պոլսէն Քոստանցա հասաւ: Առաջին դործն եղաւ ուղղակի թաղականութեան երթալ և խնդրել որ իրեն դործ մը տան օրապահիկը ճարելու համար:

— Այդ կացինը ի՞նչ է թեիդ, հարցուց թաղական Պ. Ճանիկեան:

— Էֆէնտի, աղուոր փայտ կը կտրեմ:

— Աղուոր փայտ կը կտրես, փայտին աղուոր կտրելը ո՞րն է:

— Այո՛, աւելի լաւ քան թուրքերը՝ որոնք մեզ կտրտեցին:

— Այն ատեն քեզ տնտես աղբօր հետ մեր տունը զրկեմ:

— Շատ չնորհակալ կ'ըլլամ, ըսաւ Կիւրեղ խելքը գլուխը եզող մարդու մը պէս:

Պ. Ճանիկեանի տիկինը չափէն աւելի ուրախացաւ որ իր փայտերը հայու մը կացինով պիտի կտրտուէին:

կէս ժամ աշխատեցաւ Կիւրեղ, փայտին կէսը գրեթէ կտրտեց: Գլխաւորտ տիկինը՝ մեծ գաւաթով մը գինի և քիչ մը պանիր բերաւ փայտ կտրտող հայ Կիւրեղին:

— Հրամմէ . . .

Ոսօքը տիկինին բերանը մնաց, գաւաթը ձեռքէն վար ինկաւ և դէպի տուն փախաւ, որովհետեւ Կիւրեղ կացինը վերցուցած՝ տիկնոջ վրայ վազած էր:

Տիկինը մարած՝ ինկաւ տանը առջև, դրացիները ժողվեցան, ճանիկեանն ալ հասաւ, իսկ անդին Կիւրեղ հանդարտօրէն կը շարունակէր փայտերը մանրել:

— Ի՞նչ ըրիր, հայրենակից, հարցուց Պ. Ճանիկեան սրտնեղած:

— Բան չըրի էֆէնտի, ուղեցի փորձ մը ընել: Ձեր տիկինը աս ի՞նչ վախկոտ է եղեր . . . Դուք աքսոր տեսած չէ՞ք: Դուք ծեծ կերած չէ՞ք թուրք զապիթներէն: Աշխարհ է, կրնայ ըլլալ որ հոսկէ ալ աքսորուինք, պէտք է վարժուիք բարեկամ, թուրքերը այսպէս կը յարձակին մեր վրայ . . . Եւ կացինը վերցնելով Պ. Ճանիկեանի վրայ յարձակեցաւ:

Պ. թաղականն ալ լեղապատառ իր կնոջ քով հասաւ, որ նոր սթափած ըլլալով ըսաւ.

— Այս խենթը ո՞ր տեղէն զրկեցիր Կիւրեղ արդէն հոն հասած՝

— Խենթը դուք էք, վախկոտներ, ըսաւ զայրացած, և կացինը ձեռքն առած ու փայտերը կէս թողած փողոց ինկաւ պոռալով:

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ պիտի գայ Քրիստոս:

Քոստանցայի թաղականները շուտով ազատեցան խենթ Կիւրեղէն զինքը Պուրքէշ զրկելով:

Կը յիշեն անշուշտ շատերը, երբ կիրակի օր մը «քուռ» կ'երգէր, Կիւրեղ եկեղեցի մտաւ և սկսաւ պոռալ:

— Այո՛, պիտի կործանի աշխարհը, եկեղեցիին մէջ խաղ կը կանչէք, անաստուածեր, թուրքեր . . .

Պուրքէշի թաղականներն ալ աղատելու համար խենթ Կիւրեղէն՝ զայն յիմարանոց զրին:

Շարաթ մը ետք նորէն երևան ելաւ Կիւրեղ, հոն շատ խելօք կեցած էր, և վախցած էին որ այդ խելացի իմաստունը հոն կը խենթեանայ: Ու ըսած էին. «Եթէ հայերուն խենթերը այսպէս շնորհքով են, հապա խելացիները ինչ պիտի ըլլան»:

Պուրքէշի հայերը ստէպ կը հանդիպէին Կիւրեղին եկեղեցւոյ բակը կամ Մոշիւոր փողոցին վրայ, որ միշտ թեին վրայ կը կրէր իր կտցինը, և երբ կը քայլէ՝ բան մը կը մրմռար, եթէ մօտենայիք իրեն՝ սա միևնոյն խօսքը պիտի լսէիք:

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ պիտի գայ Քրիստոս:

Յուշաստանի քաղաքները, ուր հալ գաղթականներ թոյներնին շիներ էին, հայ կին մը մուրացիկի երևոյթով քաղաքէ քաղաք ման կու գար: Սեյանիկ, Աթէնք, Փիրէ ման գալէ յետոյ Գալաթա հասաւ:

Ո՞ր Ուլաչցին պիտի ճանչնար Մարիամը, որ տառապանքի տակ պառւեցած՝ այսպէս նիհար կաշի-ոսկր դարձած կը թափառէր քաղաքէ քաղաք:

Մարիամ տարի մը առաջ արարներէն ազատելով եկած էր Պոլիս և իմանալով որ իր եղբայրը Կիւրեղ կ'ապրի, Յուշաստանի քաղաքները ման եկաւ զայն փնտռելու:

«Կիրիք»ը երկրորդ անգամ Գալաթա հասաւ և Կատարն ալ անկողին ձգեց:

Գէորգ և Կիւրեղ, տան առջև կեցած անցորդներէն զրամ պիտի ուզէին, այդ ատեն իրենց անձանօթ մօրաքոյրը կ'անցնէր:

Դուք կը հաւատա՞ք ցեղային արիւնի և լեկտրական ուժին:

Մարիամ արձան կտրեցաւ, իր փնտռած եղբոր աչքերը դտաւ սա պզտիկին վրայ, գրկեւ ուզեց, զրամ մը տուաւ, անունը հարցուց:

Մեծը պատասխանեց.

— Կիւրեղ է, ես ալ Գէորգ եմ:

Եւ Կիւրեղ շարունակեց.

— Գիտե՞ս, մայրիկս հիւանդ է:

Մարիամ փոխանակ իր եղբոր՝ քոյրը դտաւ անկողնոյ մէջ, որբաւորի ու աղքատ:

Ո՛հ, ի՛նչ խեղճութիւն:

Գալաթայի քահանան կը խնդրէ որ թերթիս մէջ «կը փնտռուի» մը յայտարարեմ:

Ուլաչցի երկու քոյրեր իրենց եղբայր Կիւրեղը կը փնտռեն:

Ծոցս էր այդ յայտարարութիւնը՝ երբօրմը Մոշիորէն կ'անցնէի: Բոլորովին մոռցած էի մեր խենթ Կիւրեղը: Տեսայ որ ժողովուրդը սրճարանի մը առջև խռնուած էր ու մէկը մէջտեղ առած կը խնդային: Այս ատեն լսեցի որ Կիւրեղ իր բոլոր ուժով կը պոռար.

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ պիտի գայ Քրիստոս:

Շուտով հանդարտեցաւ: Իրեն մօտեցար:

— Կիւրեղ, դուն Ուլաչէ՞ն ես:

— Հրամանքդ է:

Մարմինէս տարօրինակ սարսուռ մը անցաւ: Կիւրեղ զիս ձգելով սկսաւ պոռալ.

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, աշխարհ պիտի գայ Քրիստոս:

Յետոյ նորէն.

— Կիւրեղ, քոյր ունի՞ս:

— Երկու հատ քոյրերս տարին:

Հաւաքուած ժողովուրդը ինծի կը նայէր, արդեօք ե՞ս ալ խենթեցած էի կը խորհէին անշուշտ՝ երբ աչքերսուս արցունքը կը սրբէի:

Անգամ մըն ալ պոռաց Կիւրեղ,

— Ապաշխարեցէ՛ք, ապաշխարեցէ՛ք, և կացինը վերցնելով յարձակեցաւ ժողովուրդին վրայ, որ ցրուեցաւ:

— Վախկոտներ, ձեզ փորձել ուզեցի:

Հիմա ո՞վ պիտի համարձակի գրելու ըսելու այդ թշուառ քոյրերուն մասին, ձեր խենթ Կիւրեղը:

1929

Վ. Ե. Ր. Զ.

8 Ա. Ն. Կ

Կարմիր Լուսին	3
Հարսնեմատնական Երգը	5
Վարդերը . . .	21
Անրաժան Սրտեր	47
Տէր Ողորմեա՛	63
Նոր Մովսէսունին	93
Փշրուած Զանգակներ	123
Խենթը	161

17. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅԻ ԵՆ ԻՐ ՓԵՐԹՈՒԱԼԻՄ-
ՆԵՐԸ, տպ. Պուլքրէշ-Ֆրումոասա 1924-30:
Գին 20 Լէյր
18. *ՓԱՐՈՍ, չաչաթաթերթ, տպ. Պուլքրէշ 1924:
19. ԴԻՅԱԽԱՆ, գրական ամսագիր, տպ. Պուլքրէշ
1924: (Երեք թիւ), գին 15 Լէյր
20. *ԵՐԿԻՐ, չաչաթաթերթ, տպ. Պուլքրէշ 1923-
1929:
21. ՎԷՊԻԿՆԵՐ, տպ. Ֆրումոասա 1930: Գին 30 Լէյր
22. ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒՍԻՆ, գրական եւ ազգ. էսանսքէ,
տպ. Պուլքրէշ 1927: Բ. տպ. Ֆրումոասա 1933:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

23. ՈՃԻՐԻՆ ՊԱՆԴՈԿԸ, վէպ Քարոյինա Ինվէր-
նիցիոյի, 2 հատոր, տպ. Պուլքրէշ 1926: Գին
60 Լէյր
24. ՄՐՏԵՐՈՒ ԿՈՒԻԸ, զգայացունց վէպ 7 հա-
տոր, տպ. Պուլքրէշ 1927: Գին 200 Լէյր
25. ԳԱՀ ԵՆ ՍԷՐ, բնագործակ վէպ 4 հատոր, տպ.
Պուլքրէշ-Ֆրումոասա 1928-30: Գին 150 Լէյր
26. ՀԷՔԵԱԹՆԵՐ, թարգմ. հունգարերէնէ, «Գա-
րուն» մատենաշարի 4, 5, 6 թիւերը, տպ.
Ֆրումոասա 1930: Գին 15 Լէյր
27. VÖRÖS HOLD (Կարմիր Լուսին), հունգա-
րերէն, տպ. Ֆրումոասա 1932: Գին 40 Լէյր
Բաղի վենետիկ տպուածներէն և տառա-
նիչ ունեցողներէն՝ միւս գիրքերու գինին վրայ
հարկւրին 20 զեղչ կը տրուի ուղղակի հեղինա-
կին հետեւալ հասցէին դիմուած պարտաւորին

P. M. BODURIAN

Frumoasa, jud. Ciuc (Roumanie)

Sp

mf

16252

Գին 40 ԼԷՅ, Արտասահման 7 Ֆրնս. ֆրանք

Սոյն գրքին Ա. տպագրութիւնը եղած է
Պուրէշ 1927-ին բացի «Խենթը»էն:
